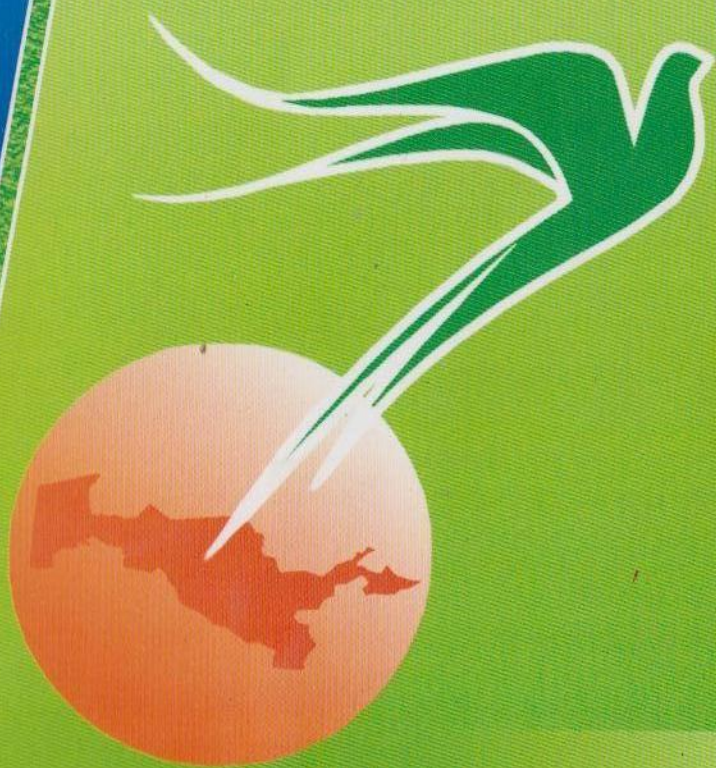

OLIV O'QUV YURLARI UCHUN

SH. NORMATOVA

JAHON ADABIYOTI

Kitob quyida ko'satilgan
muddatda torshirilishi shart
Oldingi foydalanishlar miqdori

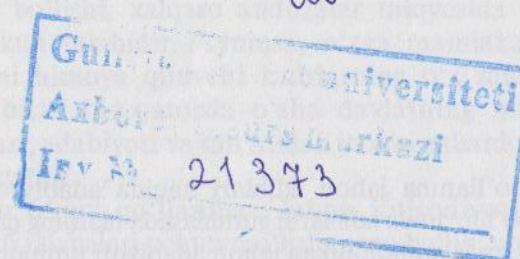
83.3(0)
V 79

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SHOIRA NORMATOVA

JAHON ADABIYOTI

Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma

Cho'lon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2008

Taqrizchilar:

B. Karimov — O'zMU «Jahon adabiyoti va nazariyasi» kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori,

Sh.N. Ko'chimov — JIDU «O'zbek tili» kafedrasini mudiri, filologiya fanlari doktori

Ushbu o'quv qo'llanma jahon adiblari haqida adabiy ocherklar, sharhlardan iborat bo'lib, unda adiblarni guruhlashda ularning qaysi adabiy metodga mansubligiga tayanildi, ulkan jahon adabiyoti ummonining eng muhim bosqichlari to'g'risida umumiy tasavvur berishga va uning yirik namoyandalari hayoti hamda ijodi bilan muxtasar tanishtirishga harakat qilindi.

Mazkur o'quv qo'llanma Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti talabalari uchun mo'ljallangan.

N 4306020900 - 51
360(04) - 2008

ISBN 978-9943-05-162-1

© Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008- y.

KIRISH

Mustaqillik yillarida yangi bir avlod shakllandi. Eskicha tor dunyo-qarash qoliplaridan xoli bu avlod jahon haqida, unda kechayotgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy jarayonlar to'g'risida keng va chuqur bilim olishga o'zida kuchli ehtiyoj sezmoqda. Globallashuv asrida inson o'zini faqat Vatanining emas, butun jahon hamjamiyatining teng huquqli a'zosi deb his qilmoqda, umuminsoniy qadriyatlardan bir xilda bahramand bo'lishga haqli deb hisoblamoqda.

Shunday bir vaziyatda chet ellarda mamlakatimiz nomidan ish yurituvchi mutaxassis kadrlarning har jihatdan mukammal, bilimdon va zukko bo'lishi, xalqaro andozalar miqyosida fikrlashi lozimligi bugungi kun talabidir. Ayniqsa, o'zga mamlakatlarda Vatanimiz manfaatini himoya qiluvchi kadrlarning o'z mutaxassisligiga doir bilimlar bilan bir qatorda o'sha davlatning ma'naviy va milliy qadriyatlari, adabiyoti va san'atidan yaxshi xabardor bo'lishi zarurligi ayni haqiqatdir.

Ushbu o'quv qo'llanma Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti talabalari uchun mo'ljallangan bo'lib, uni yaratishda yuqori malakaga ega mutaxassis oldiga qo'yiladigan talablardan kelib chiqildi, jahon adabiyotshunosligining so'nggi yutuqlariga tayanildi. Unda jahon adabiyotining eng muhim bosqichlari to'g'risida umumiy tasavvur yaratishga, uning buyuk namoyandalari hayoti va ijodi bilan muxtasar tanishtirishga alohida e'tibor berildi.

Adiblar qaysi adabiy yo'nalishga mansubligi asosida guruhlandi. Har bir yo'nalishga to'xtalib, uning asosiy xususiyatlari, boshqa oqimlardan farqli jihatlari, yutuqlari va zaifliklari, adabiyot rivojida o'rni, vujudga kelish sabablari haqida ma'lumot berildi. So'ng ushbu oqimning yirik vakillari ijodi alohida yoritildi.

Mazkur qo'llanmadan, shuningdek, barcha nofilologik o'quv yurtlarida jahon adabiyoti fani kursini o'qitishda ham foydalanish mumkin.

ANTIK ADABIYOT

«Antik» soʻzi lotincha (antigus) «qadimgi» degan maʼnoni bildiradi. Biroq barcha qadimiy adabiyotlarga antik atamasi qoʻllanilmaydi. Bu nom ostida faqat qadim Yunoniston va Rim adabiyoti tushuniladi. Buning sababi shundaki, Yunoniston va Rim madaniyat, sanʼat hamda adabiyotning qadim beshigi hisoblanadi. Antik adabiyotning tugʻilish joyi Yunoniston boʻlsa-da (miloddan oldingi VII—VI asrlar), III asrda Rim madaniyatining barpo etilishiga ham katta taʼsir koʻrsatgan. Bu madaniyat milodiy V—VI asrlarga qadar davom etgan. Antik davr madaniyatning chinakam gullab-yashnagan pallasi boʻldi. Qadimgi Yunoniston va Rimda yaratilgan meʼmorchilik, sanʼat va adabiyot namunalari oʻzining mukammalligi, yuksak darajada mahorat bilan yaratilganligi, inson tafakkuri tomonidan qilingan ulkan kashfiyotlari bilan insoniyatni hanuz hayratga solib kelmoqda.

Bu davrda yetishgan ijodkorlar koʻpchiligining nomi asrlar osha bugungi davrga qadar yetib keldi. Ular yaratgan asarlar faqat badiiy tomondan yuksak darajada boʻlib qolmay, koʻtarilgan muammolar, insoniy kechinmalar, hissiyotlarning azaliyligi va barchaning diliga birdek yaqinligi bilan ham hozirgi kunga qadar oʻz jozibasini yoʻqotgani yoʻq. Buyuk Gomer, uning «Iliada» va «Odissey» asarlari yoki Sofokl nomi, mashhur «Shoh Edip» tragediyasini bilmagan kitobxonni topish qiyin. Aynan koʻhna Yunonistonda yozma badiiy ijodning ilk namunalari vujudga kelgan, bizning hozirgi kundagi adabiyotning vazifasi, uning kishilik jamiyatidagi oʻrni, badiiy ijod tabiati, turlari (yaʼni, epos, lirika va dramaga boʻlinishi), sheʼr qurilishi, voqelikni aks ettirish usullari va h.k. toʻgʻrisidagi tasavvurlarimiz ibtidosi Qadimgi Yunonistonda oʻsha kezlarda paydo boʻlgan tushunchalarga borib taqaladi, bu qarash va tushunchalar keyinchalik Rimga, undan soʻng esa butun dunyoga yoyilgan, hozirda jahon estetikasining umumiy mulki hisoblanadi.

Antik adabiyot janrlari ichida qahramonlik dostoni eng asosiy oʻrin tutgan, ushbu janrning choʻqqisi Gomerning «Iliada» va «Odissey» asarlari sanaladi. Gomer bazmlarda rivoyatlarni kuyga solib aytuvchi xalq qoʻshiqchilarining asrlik tajribalariga tayangan holda ilk badiiy

dostonlarini yaratdi. Keyinchalik Rim shoiri Vergiliy Gomerga taqlidan «Eneida» dostonini yozadi, unda tasvirlanishicha, troyalik Eney doʻstlari bilan Italiyaga suzib keladi, uning ajdodlari Rimni barpo etadilar.

Qahramonlik dostonidan tashqari didaktik–pandnoma asarlar ham yaratilgan. Gomerning zamondoshi Gesiodning asarlarini bu janrning yuksak namunasi sifatida koʻrsatib oʻtish lozim. Uning «Mehnat va kunlar» dostoni halol dehqon qanday yashashi va mehnat qilishi lozimligi toʻgʻrisidagi asardir. Rimda Vergiliy shu mazmundagi «Georgiki» («Dehqonchilik sheʼrlari») ni yaratgan, shoir Lukretsiy esa «Buyumlar tabiati haqida» asarida voqelik, inson va jamiyatning yaratilish mohiyati toʻgʻrisidagi qarashlarini ilgari suradi.

Dostondan keyin eng qadrlangan janrlardan biri tragediya edi, antik tragediya faqat sheʼriy yoʻlda yozilar, yunon asotirlariga asoslanar edi. Drama janri yunon adabiyotining antik davrida vujudga keldi. Antik drama ochiq joyda namoyish etilar, tomoshabinlar oʻtirishi uchun qoʻyilgan kursilar ketma-ket yarim doira shaklida terilar, oʻrtada, sahna oldidagi maydonchada xor turar va oʻz qoʻshigʻi bilan kechayotgan voqea-hodisalarga izoh berar edi. Tragediyada aktyorlarning monolog va dialoglari xor qoʻshiqlari bilan almashib turar edi. Esxil, Sofokl, Evripid kabi ijodkorlar tragediya rivojiga muhim hissa qoʻshdilar. Esxilning «Eroniylar», «Fivanning yetti dushmani», «Zanjirband Prometey», «Oresteya» trilogiyasiga kiradigan «Agamemnon», «Xoeforlar» hamda «Evmenida» asarlari bizgacha yetib kelgan. «Eroniylar»dan boshqa hammasi mifologik mavzularda yozilgan. Antik dramaturglardan hech biri inson ruhiyati, qalbidagi ziddiyatlar tasviri bobida Esxilga tenglasha olmaydilar. Sofokl yunon dramasi qator yangiliklar kiritgan, ushbu janr imkoniyatlarini boyitgan, mifologik sujetga yangi ruh baxsh etgan ikkinchi buyuk tragediyanavisdir. Uning «Shoh Edip», «Edip Kolonda», «Antigona» tragediyalari mashhur. Evripid «Alkestida», «Medeya», «Geraklidlar», «Ippolit», «Gekuba», «Elektra» kabi dramalarning muallifi. Uning, ayniqsa, «Medeya» tragediyasi shuhrat qozongan, unda mifologiya qahramonlari zamin insonlarining hissiyotlarini realistik tarzda oʻzlarida mujassam etganliklari bilan kishini hayratga soladi.

Komediya janrida Kratin, Evpolid hamda Aristofan shuhrat qozonganlar. Biroq bizgacha faqat Aristofan asarlari yetib kelgan. Antik komediya «eski» va «yangi»siga ajratilar edi. «Eski» komediya biror dolzarb mavzuga bagʻishlangan boʻlib, unda fantastik sujetga asoslangan masxarabozlik sahnalari namoyish etilar, ular orasida esa xor siyosiy mavzularga munosabatni ifodalovchi qoʻshiqlar ijro etardi. Bunga Aristofan komediyalari yorqin misol boʻladi. «Yangi» komediyada xor

ishtirok etmagan, voqealar siyosatga aloqador emas, ko'proq maishiy mavzularda (masalan, yosh yigit ko'cha qiziga uylanmoqchi, lekin puli yo'q, shunda ayyor va tadbirkor quli ko'makka keladi, xasis, qattiqqo'l, lekin sodda otani laqillatib, pul topib beradi. Sir ochilgach, ota g'azabga minadi, biroq yechim kutilmagan bo'lib chiqadi — qiz risoladagi oiladan ekanligi ma'lum bo'ladi. Asar shu tariqa quvnoq kulgi bilan tugaydi) bo'lgan. Yunonistonda bunday komediyalarning mohir ustasi Menandr, Rimda esa Plavt va Terensiy edi.

Antik she'riyatning uchta tushunchasi hozirgi kunga qadar o'z mohiyati va ahamiyatini yo'qotgan emas: she'rlar mavzu mundarijasiga ko'ra «anakreont odasi» — sharob va sevgi haqida, «goratsian odasi» — oqilona hayot kechirish va aql-idrokka asoslanish lozimligi to'g'risida, «pinadrik oda» — xudolar va qahramonlarni ulug'lovchilarga ajratilgan. Anakreont sodda va quvnoq she'rlar yozgan, Pinadr uslubi esa bosiq, vazmin, ulug'vor, rimlik shoir Goratsiy she'rlari go'zalligi va aniqligi, hissiyotga ortiqcha erk bermasligi, ya'ni aqlga, idrokka asoslanganligi bilan ajralib turadi. She'rlar kuyga solib aytish uchun yozilar, oda so'zi «qo'shiq» ma'nosini anglatar edi. Yoddan o'qish uchun mo'ljallangan she'rlar «elegiya» deb atalar edi, ular ko'pincha sevgi va o'lim to'g'risidagi o'ylar, mulohazalar ifodasidan iborat bo'lar edi. Sevgi elegiyalarining yuksak namunalari Tibull, Propersiy va Ovidiy qalamiga mansub. Bir necha misradan iborat qisqa elegiya epigrama (yozuv) deb atalgan, keyinchalik Marsial ushbu janrni rivojlantirgan.

Antik adabiyotda bulardan tashqari satira va idilliya (yoki ekloga) janrlari ham bo'lgan, biroq hozirgi kunda ular mavjud emas. Satira atamasi ostida zamonasining kamchiliklarini fosh etuvchi pand-nasihat ruhida she'rlar tushunilgan, bu janr Rim adabiyotida Yuvenal ijodida yuksaklikka ko'tarilgan. Idilliya sevishtan cho'pon yigit va cho'pon qiz hayotidan lavha aks ettiruvchi asar bo'lib, uni ilk marotaba yunon shoiri Feokrit boshlab bergan, Vergiliy ushbu janrda yozilgan «Bukoliklar» («Cho'pon qo'shiqlari») asari bilan shuhrat qozongan.

Antik adabiyotda nasriy asarlar ham mavjud bo'lgan, biroq hozirgisidan farqli o'laroq uncha mashhur bo'lmagan, ular oddiy kitobxon uchun vaqt o'tkazish vositasi sanalgan. Antik nasrning bizgacha yetib kelgan eng yaxshi namunalari Longning nasrdagi idilliyalarni yodga soluvchi «Dafnis va Xloya» romani, shuningdek, Rim nosirlari Petroniyning «Satirikon» va Apuleyning «Metamorfazalar» («Oltin eshak») romanlaridir.

Tarixiy nasrning vujudga kelishi ham shu davrga to'g'ri keladi. Qadimgi yunon va rimliklar to'qimadan ko'ra tarixiy voqealar haqidagi asarlarni o'qishni sevganlar. Tarixiy asarlar badiiylik unsurlariga boy bo'lib, goh eposlarni, goh dramalarni yodga solar edi. Masalan, Gomer

epik tur unsurlaridan foydalangan bo'lsa, Fukiridda tragediyaga xos fojeyilik kuchli edi Rimda Tit Liviy o'tmish hodisalarining mohir kuychisi sifatida shuhrat qozongan. Bu davrning asarlari bizgacha yetib kelgan, ilk namoyandasi Geradotdir. Uning «Tarix» asari 9 bobdan iborat bo'lib, har biri yunon mifologiyasidagi to'qqiz muzaning nomi bilan atalgan. Asar Eron-Yunon urushiga bag'ishlangan. Muallif urush tarixini boshlashdan oldin ana shu xalqlarning olis o'tmishi, o'sha paytlarda yunonlarga tanish bo'lgan xalqlar to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar keltirgan, jumladan, Yaksart va Oks daryolari o'rtasidagi bepoyon sahroda yashovchi O'rta Osiyo xalqlarining qadim ajdodlari ko'chmanchi massagetlar bilan Eron bosqinchilari o'rtasida bo'lgan janglarni ham tasvirlagan («To'maris» afsonasi).

San'at, adabiyot, tarix va notiqlik sohalaridagi yutuqlar bilan bir qatorda yunon falsafasi ham taraqqiy etdi. Platon, Suqrot, Aristotel kabi faylasuflar yaratgan ta'limotlar to'hozirgi kungacha falsafa fanidagi oqim va yo'nalishlarga asosiy zamin va namunali manba bo'lib kelmoqda.

Rim adabiyotining antik davri ham qator buyuk san'atkorlarni yetishtirib chiqardi. Notiqlik borasida Sitseron olamshumul shuhrat qozondi, eng qadimgi rim tarixchisi Gay Yuliy Sezarning asarlari shu kunga qadar tarix va lotin tilini o'rganishda noyob qo'llanma bo'lib xizmat qiladi. She'riyatda Vergiliy, Goratsiy, Ovidiy kabi ulug' shoirlar o'zlarining asarlari bilan Rim she'riyatini mumtoz yunon adabiyoti darajasiga olib chiqishga muvaffaq bo'ldilar. Vergiliy «Eneida» dostoni bilan Rim she'riyati shuhratini yer yuziga taratdi. Goratsiyning «Epodlar», «Satirlar», «Qasidalar» nomli asarlari dunyoda tanilgan, uning o'z davri ijodkorlariga ham, keyingi asrlar dunyo ijod ahliga ham ta'siri sezilarli bo'lgan. Yangi zamon Yevropa lirikasining shakllanishida ham uning xizmatlari katta. Ovidiy elegiya janrida samarali ijod qilgan. Uning «Ishqiy elegiyalar», «Qahramon ayollar», «Maktublar» kabi asarlari bu sohaning go'zal namunalaridir. Ovidiy ijodining cho'qqisi «Metamorfazalar» hisoblanadi. Ularda yunon va rim mifologiyasida ko'p uchraydigan afsonaviy turlanishlar — ma'bud va ma'budalarning, suv va o'rmon parilarining, ayniqsa, odamlarning jonivorlarga, o'simliklarga, tosh va tog'larga, osmon jismlariga aylanib qolishlari haqidagi rivoyatlar hikoya qilinadi.

Antik adabiyotning so'nggi vakili yuqorida aytib o'tilgan nosir Apuley bo'lib, uning «Oltin eshak» romani bilan ushbu davr nihoyasiga yetadi.

Yunon yozma adabiyoti mif — asotirlar, rivoyatlar zaminida vujudga kelgan. Ushbu rivoyat va asotirlarda ma'budlar Olimp tog'ini makon qilib olganlar, u yerdan turib butun koinotni boshqaradilar. Asotirlar

yunonlarning ko'pxudolilik davriga oid tushuncha va e'tiqodlarini aks ettiradi, ularda xudolar insonlar qiyofasida namoyon bo'ladilar. Olimp ma'budalari tabiatning hamma yerida yashab, uni boshqarib turadilar. Zevs — yunonlarning eng muqaddas, bosh xudosi, osmon, momaqaldiroq, chaqmoq va yomg'ir sultoni, uning ukasi Poseydon — «yerni tebratuvchi» dengizlar hukmroni, Aid — yer osti saltanati, oxirat xoqoni, Dionis — vinochilik, Gera (Zevsning rafiqasi) — osmon ma'budasi, ma'budalar malikasi, homilador xotinlar, kelin-kuyovlar rahnamosi, Geraning o'g'li Gefest — otash ma'budi, temirchilar piri, ikkinchi o'g'li Ares — qonli urushlar ma'budi, Apollon — yorug'lik, san'at, she'riyat va musiqa ma'budi, ulug' kohin va yoyandoz, Artemida — oy ma'budasi, o'rmonda yashovchi jonzotlarning homiysi, Zevsning miyasidan dunyoga kelgan Afina — urush, g'alaba, san'at, bilim va donolik ma'budasi, shaharlar homiysi, Olimpning qizi Afrodita dastlab hosil, keyinchalik sevgi va go'zallik, ayni paytda dengiz sayohatchilarining homiysi, uning shumtaka o'g'ilchasi Erot ishq-muhabbat ma'budi, Zevsning parizod Mayyadan tug'ilgan o'g'li Germes — ma'budalar jarchisi, badantarbiya ishlarining rahnamosi, to'rt oppoq uchar ot qo'shilgan oltin aravaga o'tirib ko'kka parvoz etuvchi quyosh ma'budi — Geliosdir.

Bu o'n ikki ma'buddan tashqari yana bir qancha ma'budalar mavjud. Ularning hayoti xuddi insonlarnikiga o'xshaydi, tuyg'u-kechinmalari, kuchli va ojiz jihatlari, oralaridagi ziddiyatlari bilan zamin odamlarini eslatadilar. Yunon adabiyotida bu ma'budalar kechmishlari bilan bog'liq ko'plab ajoyib afsona va asotirlar mavjud. Yunon yozma adabiyoti ana shu manbadan unumli foydalangan. Antik adabiyotning barcha buyuk namoyandalari asarlari sujeti asosida qadimgi asotirlar yotadi. Ular ana shu materialga badiiy tus berganlar, mif sujeti, qahramonlarini zaminga ko'chirganlar, ularni hayotiy obrazlarga aylantirganlar, oddiy insonga xos his-tuyg'u, kechinmalar bilan ta'minlaganlar.

Gomerning «Iliada» va «Odisseya» dostonlari ham ana shu mifologiya zaminida vujudga kelgan.

GOMER

Gomer qadimgi yunon epopeyalari «Iliada» va «Odisseya»ning muallifi sifatida jahon kitobxonlariga tanish. Gomer shaxsiyati, tug'ilgan joyi va qachon yashab o'tganligi to'g'risida turli faraz va taxminlar yuradi. Turli xil manbalar uning tug'ilgan joyini turlicha — Smirna, Xios, Kolofon, Itaka, Pilos, Argos, Afina deb ko'rsatadilar. U yashagan davrni ham turlicha taxmin qiladilar. Miloddan oldingi

VIII asrda yashab o'tganligi va Smirna uning vatani bo'lganligi to'g'risidagi fikr haqiqatga yaqin deb hisoblanadi. Shoir hayotiga oid turli rivoyatlar to'qilgan. Masalan, Smirna rivoyatiga ko'ra uning ustasi Meleta daryosi xudosi, onasi esa ma'buda Kreteida, tarbiyachisi Smirna rapsodi Femiy bo'lgan.

Gomerning ko'zi ojiz bo'lganligi to'g'risidagi rivoyatlar Apollon Deloskiyga atalgan gimndagi parchaga asoslanadi. Gomer so'zining ma'nosi ham uning ojizligiga ishora bo'lib xizmat qilgan bo'lishi shimol. Tadqiqotchilarning fikricha, «gomer» grekcha so'z emas, u «ojiz» yoki «garovga olingan» ma'nolarini anglatadi. Shu sababli ham ba'zi olimlar uni yunon tili va madaniyatini qabul qilgan «varvar» yoki «yarim varvar» qabilalardan chiqqan deb taxmin qiladilar.

Gomer «Iliada» va «Odisseya»dan tashqari «Epik turkum»ning, «Oyxaliyaning olinishi», «Margit» hazil qo'shig'i hamda «Sichqonlar va qurbaqalar jangi» dostoni, epigrammalar va epitalamiyalarning ham muallifidir. Bizgacha bu asarlardan «Iliada» va «Odisseya»dan tashqari gimnlar, epigrammalar va «Sichqonlar va qurbaqalar jangi» yetib kelgan.

Gomerning «Iliada» va «Odisseya» dostonlari epos sohasida yuksak darajadagi san'at namunalari sanaladi. Bu asarlar 3000 yildan beri eng sevib o'qiladigan asarlar bo'lib kelmoqda. Gomer ijodini o'rganish juda qadim zamonlardan boshlangan. Vizantiya imperiyasi davrlari-dayoq maktablarda Gomer asarlari o'qitilgan.

«Iliada»ning umumiy hajmi 157000 she'riy satrdan iborat. Ba'zi tadqiqotchilar bu she'rlar shu darajada mukammal kompozitsiyaga ega, ko'zi ojiz odam bunday ishga qodir emas, Gomer ko'r bo'lmagan bo'lsa kerak, degan fikrni bildiradilar. Yana shu narsa diqqatga sazovorki, «Iliada» muallifi juda kuzatuvchan bo'lgan, uning tasviri nihoyatda batafsilligi va aniqligi bilan ajralib turadi. Hatto Troya shahrida qazish ishlari olib borgan arxeolog Shliman qo'lidan «Iliada» asarini qo'ymagan, undan geografik va topografik xarita sifatida foydalangan. Gomer buyuk so'z ustasi sifatida ham hamon kitobxonlar qalbini zabt etib kelmoqda. Gomer asarlarida so'zning ahamiyati beqiyos, uning so'z boyligiga ta'rif yo'q, u qo'llagan badiiy tasvir vositalari nihoyatda go'zal va betakrordir.

«Iliada» va «Odisseya» asarlari uslubi haqida gap ketganda, ba'zi olimlar tomonidan har ikki asarni ham bir muallif yozganligi shubha ustiga olinadi. Har ikki dostonda ham qadimgi afsonalar, «sayyohlarning hikoyalari» va miken davri guvohlarining hikoyalari yig'ilgan, biroq ayni paytda sujetning puxtaligi va xarakterlar tasviridagi haqqoniylik bu asarlarni og'zaki epik ijod namunalaridan farqlaydi. «Iliada» muallifi Ioniyan chiqqan va asarini Troya urushining boy materiallari asosida yozgan bo'lsa kerak. «Iliada» dostoni voqealari

bir necha hafta ichida ro'y beradi, biroq o'quvchi troya urushining butun tarixini biladi deb hisoblanadi. «Odisseya» ayni shu muallif yoki uning shogirdi tomonidan keyinroq yozilgan bo'lsa kerak, degan qarash ham mavjud. «Odisseya» qahramonlari o'rtasidagi munosabatlar chigalroq, uning qahramonlari «Iliada» qahramonlariga nisbatan bir qadar hayotiyroq. Muallif Sharqiy O'rta Yer dengizi mamlakatlarini juda chuqur bilishini namoyish qiladi. Dostonlar o'rtasida mantiqiy yaqinlik ham mavjud. Biroq «Odisseya» o'ziga xosligi, sujetning puxtaligi va originalligi bilan ajralib turadi.

Qadimgi yunonlar Gomerni sevib o'qiganlar. O'z davrida ham uning naqadar shuhrat qozonganligini Shimoliy Qora dengiz sohillarida qo'lga kiritilgan topilma misolida ham ko'rish mumkin. Bu sohillarda qadimda antik davrda gullab-yashnagan yunon mustamlakalari joylashgan. U yerda tosh parchasi topilgan, unda «Iliada» dan «Yulduzlar tarqadi...» deb boshlanuvchi she'riy satr so'zlari o'yib yozilgan. Yozuv tugatilmagan va xatolari bo'lganligi tufayli olimlar uni mustaqil ijodni endi boshlagan tosh yo'nuvchi yoki uning shogirdi bitgan, deb hisoblaydilar. Biroq miloddan oldingi II asrga mansub bu bitik Gomerning shuhrati naqadar ulug' bo'lganligini tasdiqlaydi.

ILIADA

«Iliada» dostonida Olimp xudolari xuddi insonlar kabi asar ishtirokchilariga aylanadilar. Ularning bulutlar ustidagi hayoti xuddi yer hayoti kabi tasvirlangan. Xudolarni yer odamlaridan ilohiy husni va qudrati ajratib turadi. Qadimgi yunon mifologiyasiga ko'ra xudolar ham oddiy gunohkor bandalar kabi janjallashadilar, bir-birlariga dushmanlik qiladilar. «Iliada»da ham shunday tasvir bor. Bazm dasturxonini to'rida o'tirgan Zevs rashkechi va yuragi tor xotini Geraga o'ziga nisbatan hurmatsizlik qilgani, gapiga e'tiroz bildirgani uchun kaltaklash bilan po'pisa qiladi. Ular o'rtasiga cho'loq Gefest tushadi va onasini tinchlantirib, Zevs bilan yer odamlari tufayli urushmaslikka ko'ndiradi. U sabab bo'lib kechada yana xotirjamlik, shod-xurramlik qaror topadi. Oltin soch Apollon lirada musiqa chaladi, muzalar jo'rligida qo'shiq ijro etadilar. Kun botgach, xudolar uylariga tarqaladilar...

Doston alohida qo'shiqlardan iborat, biroq ular Troya urushiga ma'lum bir darajada aloqador. Troya urushiga Menelayning xotini go'zal Yelenaning Troya shohi Priamning o'g'li Paris tomonidan o'g'irlanishi sabab bo'ladi. Haqoratlangan Menelay boshqa shohlarni yordamga chaqiradi. Ular orasida Diomed, Odissey, Ayanks va Axill bor edi. Shu tariqa Troya-Yunon urushi boshlanadi. Troya qamali 10

kun cho'ziladi, biroq asarda urushning so'nggi yili tasvirlanadi. «Iliada»ning uchinchi qo'shig'idan axeyliklar bilan troyaliklar jangi tasviri boshlanadi. Bu urushdagi ba'zi qahramonlar o'rtasidagi janglarga xudolar aralashadilar, ular sevimli kishilariga ko'mak beradilar. Doston troyaliklarning sardori Gektorning o'limi bilan yakunlanadi.

«Iliada» qadimgi yunon qabilalari hayotini aks ettiradi. Albatta, ko'proq urush davri hayoti aks etgan, unda o'lim, o'lim oldi holatlari, qaradorlik azoblarining realistik tasvirini kuzatish mumkin. Biroq ko'proq alohida olingan qahramonlar o'rtasidagi jang tasvirlariga keng o'tin beriladi. Bu janglar tasviri qanchalar mahorat bilan berilgan bo'lmasin, urushning dahshatli mohiyatini oqlay olmaydi. Gomer urush shafqatsizliklarini ham yashirmaydi. U zo'ravonlikning yovuz mohiyati, g'oliblarning shafqatsizliklarini ochib tashlaydi. Gektorning xotini Andromaxa bilan jang oldidan vidolashuvi, malika Gekubaning mansiyasi, Priam shohining Axill chodirida iltijo qilishi kabi epizodlar tuyg'ularning haqqoniyligi bilan ajralib turadi.

«Iliada» voqealari 51 kun davom etadi. Bulardan voqealar tasvirlanmasdan faqat ular to'g'risida xabar berilgan kunlarni chiqarib tashlash kerak (masalan, axeyliklar yurtidagi vabo, habashistonliklar huzurida olimpiyaliklarning bazmi, qahramonlarni ko'mish marosimi, Axillning Gektorni haqorat qilishi, Gektor gulxani uchun o'tin yig'ishi). Shu tariqa «Iliada»da Troya urushining oxirgi 9 kuni aks etadi.

ODISSEYA

«Odisseya»ning asosiy mazmunini Troya urushidan so'ng Odisseyning Itakaga qaytib kelishi tashkil qiladi. Bu jarayon juda uzoq davom etgan, 10 yil vaqtini olgan. IX—XII qo'shiqlarda Odissey o'zining Troyadan chiqib ketgach uch yil davomidagi sayohatlarini hikoya qiladi.

Boshida Odissey o'z hamrohlari bilan yovvoyi odamlar — kikonlar orasiga tushib qoladi, keyin bir ko'zli sikloplar maskaniga borib qoladi, u yerda odamxo'r siklop Polifem Odisseyning bir necha hamrohlarini yeb qo'yadi, sal bo'lmasa Odisseyning o'zini ham yeb qo'yay deydi. Odissey Polifemning yagona ko'zini ko'r qiladi. Bu dengiz ma'budi Poseydonning g'azabini qo'zg'aydi. Chunki Polifem Poseydonning ma'buda Foosdan tug'ilgan o'g'li edi. Odissey va uning hamrohlari hiyla bilan zo'rg'a qochib qutuladi. Keyin esa shamol ma'budasi Eol orolidagi sarguzashtlar boshlanadi, so'ngra Odissey qaroqchilar qo'lga tushadi, sehrgar Kirkaning qo'lida bir yil tutqun bo'ladi, bundan so'ng yer osti saltanatiga o'z taqdirini bilib kelish uchun jo'natiladi. Hiyla bilan yarim ayol, yarim qush Sirenaning qo'shig'ini eshitishga muvaffaq

bo'ladi (Sirena sehrli qo'shig'i bilan sayyohlarni o'ziga chorlar, keyin esa ularni yer edi). Trinakra orolida Odisseyning hamrohlari Geliosning buqalarini yeb qo'yadilar, shu gunohlari uchun dengiz xudosi Poseydon Odissey kemalarini g'arb qiladi, falokatdan faqat Odisseygina omon chiqadi va to'liq uni parizod Kalipso oroli sohiliga itqitib tashlaydi. Kalipso huzurida u 3 yil yashaydi. Nihoyat xudolar uni uyga qaytarish vaqti yetganiga ishonch hosil qiladilar. Bir necha qo'shiqda Odisseyning Itakaga qaytishdagi sayohatlari tasvirlanadi, bu davr mobaynida mahalliy amaldorlar Penelopaga sovchi qo'yadilar, uning roziligini olishga urinadilar. Penelopa 20 yil davomida vafodor xotin sifatida erini sabr-bardosh bilan kutadi, o'g'li Telemax bilan barcha ta'qiblarni yengadi. Odissey qaytgach Penelopaning xushtorlaridan o'ch oladi va 20 yillik ayriliqdan so'ng ularning baxtli turmushi tiklanadi. «Odissey» voqealari 40 kun ichida ro'y beradi. Oradagi sarguzashtlar so'zlab beriladi. Odisseyning 10 yillik sargardonliklari Itakaga yetishiga bir necha kun qolganda va Itakadagi bir necha kun davomida tasvirlanadi. Ular Odissey tomonidan Alkinoyning bazmida so'zlab beriladi yoki eslatib o'tiladi.

«Odissey» «Iliada»ga nisbatan murakkabroq va mukammalroq asar hisoblanadi. Shu sababli ham ularning muallifi aynan bir kishi ekanligi to'g'risidagi bahs bugunga qadar davom etib kelmoqda.

Yevropa adabiyotida uzoq davrlargacha «Iliada» va «Odissey» epik she'riyatning cho'qqisi hisoblanib kelgan. Uyg'onish davri yozuvchilari Gomer ijodini o'zlari uchun mezon qilib olganlar. Nisbatan uzoq bo'lmagan XIX asrda ham ko'plab shoir va nosirlar Gomer dostonlaridan ilhomlanib, undan o'z ijodlariga material olganlar. XIX asrning buyuk ijodkori, uslubda kashfiyotlar yaratgan J. Joys «Odissey» mavzuida o'zining «Uliss» asarini yozgan. XVI–XVIII asrlarda esa ko'proq «Iliada» ijodkorlarni o'ziga jalb etgan. Bunga Shekspirning «Troil va Kressida», Rasinning «Ifigeniya»sini misol qilish mumkin.

Gomer ta'sirini hozirgi kunda ham kuzatish mumkin. Deyarli har yili Yevropa va Amerikada neogomer an'analari ta'sirida yangi-yangi asarlar yaratilmoqda.

UYG'ONISH DAVRI ADABIYOTI

«Renessans» so'zi fransuzcha bo'lib (frans. Renaissance), o'rta asrlar madaniyati, adabiyoti va san'atidagi buyuk o'zgarishlar davrini anglatadi. Antik madaniyat barham topgandan so'ng o'n asrdan ortiq vaqt o'tgach, g'arb tafakkurida yana bir ulkan ko'tarilish, yangilanish ro'y berdi, shu sababli ham bu davrni Uyg'onish davri deb ataydilar. Uyg'onish davri XIV asrning ikkinchi choragida boshlanib, XVII asrgacha davom etdi. Renessans ilm-fan, madaniyat va san'atda o'zini namoyon qildi. Uyg'onish davrining buyuk namoyandalari inson shaxsini ulug'laydilar, uning qadr-qimmatini, his-tuyg'ularini qadrlaydilar, qoloq urf-odatlariga qarshi chiqadilar, ruh erkinligini yuqori qo'yadilar. Uyg'onish davri vakillarini gumanistlar ham deb ataganlar. Gumanistlar antik adabiyotga alohida hurmat bilan qaraganlar. Ular Rim va yunon adabiyotiga yuqori baho berganlar, qadimda ular yaratgan cho'qqilarga intilganlar, unutib yuborilgan qadimgi qo'lyozmalarni qidirib topganlar, yunon va Rim shoirlari asarlarini, Gomer dostonlarini nashr qilganlar. G'arbiy Yevropada tashkil qilingan universitetlarda qadimgi — lotin, grek, yahudiy tillari o'qitilgan.

Ayni paytda uyg'onish davri ijodkorlari yaratgan asarlarda antik adabiyot an'analari realistik elementlar bilan uyg'unlashadi. Bu zamin kishisi hayotidan olingan vaziyatlar, hayotiy obrazlar, insoniy kuchinmalarning tabiiyligi kabilarda ko'zga tashlanadi. Uyg'onishning boshlanishi Italiyada namoyon bo'ldi, uning ilk yirik vakili Dante hisoblanadi. Keyinchalik Petrarka she'rlari, Bokachcho hikoyalarida bu davrga xos asosiy belgilar — mavhum ramziy obrazlar o'rni realistik obrazlar egallashi, voqelikni asliga muvofiq tasvirlashga intilish kabilarda ko'zga tashlandi. Bu harakat keyinchalik butun Yevropaga yoyildi, Leonardo da Vinchi, Albrect Dyurer, Jordano Bruno, Kopernik, Rable va Servantes kabi yirik mutafakkir va ulug' yozuvchilarni yuzaga keltirdi.

Renessans G'arbiy va Markaziy Yevropa mamlakatlari madaniyatidagi o'rta asrlardan yangi davrga o'tish bosqichini anglatadi. Henris faylasufi Gegel «Falsafa tarixi»da Uyg'onish davrini «tong yug'dusi» deb atagan edi.

Yevropa Uyg'onish harakatining vatani Italiya hisoblanadi. Italiyan gumanistlari diniy sujetlarga murojaat qildilar, ularni real voqelik bilan bog'lashga intildilar. Bu esa shakl bobidagi yangilanishlarga yo'l ochdi, o'rta asr adabiyotidagi allegorizm, majozilik realistik usullar bilan uyg'unlasha boshladi. Inson va uni o'rab turgan muhit, kishining cheksiz imkoniyatlari va qizg'in ehtiroslarini aks ettirishga alohida e'tibor berildi. Petrarkaning she'rlari, Bokachchoning hikoyalari insonning hissiyotlarini tushunish, ularni hurmat qilish, hayotsevarlik ruhi bilan yo'g'rilgan.

Uyg'onish davri Italiya adabiyoti vakili Dante Aligeri Renessans jarchisi nomini olgan. Dante ijodini she'rlar yozishdan boshlagan. Arab faylasufi Ibn Rushdning ta'limotidan ta'sirlangan. XIII asr italyan lirikasiga lotin adabiyoti bilan bir qatorda arab she'r tuzilishi ham ta'sir etgan. Dante ijodida ham buni kuzatish mumkin. Uning eng yaxshi she'rlari «Yangi hayot» to'plamidan joy olgan. Dante keyinchalik ilmiy-falsafiy mavzular ustida ish olib boradi. «Ziyofat», «Xalq nutqi haqida», «Monarxiya haqida» traktatlarini yozadi.

Dante Aligerining «Ilohiy komediya» asari zamonasiga oid masalalarni ramziy-majoziy usullar orqali aks ettirdi, inson va voqelik haqida yangi so'zini aytadi, shu tariqa butun O'rta asr madaniyatiga falsafiy-adabiy yakun yasadi.

Yana bir italyan gumanisti Jovanni Bokachcho novella janri rivojiga ulkan hissa qo'shdi, realistik hikoyaning ilk yo'nalishini boshlab berdi. 100 ta novelladan iborat «Dekameron» (1352—1354) to'plami bilan Bokachcho hikoyani tuban janrdan yuqori janrga ko'tardi, unga chuqur g'oyaviy mazmun baxsh etdi. «Dekameron»ga kirgan favqulodda o'tkir sujetli, ishqiy sarguzashtlar, qiziqarli tafsilotlarga boy hikoyalar zamirida ayni paytda yozuvchining voqelikka munosabati, fikr-xulosasi mujassamlangan.

Germaniyada Uyg'onish davri Reformatsiya harakati bilan birgalikda kechdi. Jamiyat hayotidagi iqtisodiy rivojlanish moddiy va ma'naviy hayotdagi siljishlarga sabab bo'ldi. Adabiyot gumanistik g'oyalarni ehtiros bilan ilgari sura boshladi, nemis gumanistlari XV asr boshlarida diniy kitoblarni chuqur o'rgandilar, jaholatga qarshi kurashda bu bilimlaridan foydalandilar. Satira janri rivoj topdi. Ilk nemis gumanistik adabiyoti vakillaridan biri satirik Brant edi. U «Nodonlar kemasi» (1494) asarida «Nodonlik niqobi» ostida o'z davri illatlarini fosh qiladi. Iogann Reyxlin nemis gumanistik harakatining rivojlanishiga munosib hissa qo'shdi. «Genno», «Sergiy» komediyalari, «Johil kishilar maktublari» asarlarida Renessans g'oyalarni ilgari surdi.

Fransiyada Uyg'onish davri XVI asrning boshlarida vujudga keldi. Fransuz gumanistlari ilm-fanning ahamiyatini g'oyat qadrlaganlar,

ular ko'p soha bilimdonlari bo'lganlar — bir vaqtning o'zida yozuvchilik, falsafa, tarix, tabiatshunoslik bilan shug'ullanganlar. Rable, Maro, Ronsar va boshqalar fransuz adabiyotidagi yangi bosqich vakillaridir, ular ijodda voqelikka o'zgacha yondashish, o'z davri haqida haq gapni aytishga erishgan buyuk ijodkorlardir. Ular orasida eng asl fikrli ayollar ham bo'lgan. Adabiy to'garak tashkil qilib adabiyot ta'san'at ahllariga homiylik qilgan Margarita Navarskaya nomini tilga olib o'tish lozim. U Navarra qiroli Genrix de Albertning xotini bo'lgan, bunda o'qimishli va bilimdon bu ayol iste'dodini ko'p janrlarda sinab ko'rgan, she'r va novellalar yozgan. Bokachchodan ta'sirlanib «Septameron» nomli novellalar to'plamini yaratgan.

Yana bir fransuz gumanisti Depardedir. Uning «Dunyo bongi» diadloglari satirik ruhda asardir, «Yangi ajoyibotlar va qiziq hangomalar» Rable romanlari ta'sirida yozilgan bo'lib, kuigiga, yumorga boydir.

Fransuz uyg'onish davri adabiyotida eng salmoqli o'rinni, shubhasiz, Fransua Rable egallaydi. Uning «Gargantyua va Pantagryuel» asarida realizm va shartlilik uyg'unlashib ketadi, tagma'no buda kuchli ahamiyat kasb etadi.

Ingliz gumanistik adabiyoti uch bosqichga ajratiladi. Dastlabki bosqich XV asrning oxirlari va XVI asrning 60—70- yillarini o'z ichiga oladi, ikkinchi bosqichni Shekspir ijodi davri deb ham atash mumkin, bu davr XVI asrning oxirlaridan XVII asrning boshlarigacha, ya'ni Shekspir o'limigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Uchinchi bosqich XVII asr boshlaridan shu asrning 40- yillarigacha davom etadi. Aynan shu yillari teatrlar yopila boshlaydi, uyg'onish g'oyalari tanazzulga yuz tutadi.

Ingliz gumanistik adabiyotining namoyandalari Tomas Mor, F.Bekon, Kristofer Marlo, Shekspir, Robert Grinlardir. Morning gumanistik qarashlari «Utopiya» asarida aks etgan. Bekonning «Tajribalar» ocherklar to'plamida falsafiy, axloqiy, siyosiy va maishiy masalalar xususida fikr yuritiladi. O'rta asr dramasini gumanizm g'oyalarga mos ravishda tubdan o'zgartirgan Shekspirning salaflari Marlo, Urtin ijodidayoq yangi teatrning xarakterli xususiyatlari ko'zga tashlanadi. Bunda buyuk shaxslar obraziga murojaat qilish, ularning tug'insiz ehtirolari tasviriga keng o'rin berilishi, millat o'tmishiga nazar tashlash, xalq qahramonligiga shoirona tus berish, dramaning qonun-qoidalaridan xoli, xalq didiga mos universal shaklda ekanligi va boshqalar alohida ajralib turadi. Ushbu xususiyatlarning barchasi keyinchalik Shekspir ijodida o'z takomilini topadi, drama janri o'zining yangi imkoniyatlarini namoyon qiladi.

Ispaniya va Portugaliyada Angliyada bo'lgani kabi adabiyotning ravnaqi Uyg'onish davrining oxirgi bosqichiga to'g'ri keladi va

Renessans asri yakunlanayotganidan darak beradi. Uyg'onish davrining Ispaniyadagi ilk asari F.Roxasning «Selestina»si hisoblanadi. Unga va umuman, Yevropada uyg'onish davriga yakun yasagan asar Servantesning «Don Kixot» romani bo'ldi. Uyg'onish davrining janri sohasida katta kashfiyotlar qilgan, uning rivojiga kuchli ta'sir ko'rsatgan ikki vakili — Shekspir va Servantesdir. Shekspir jahon dramaturgiyasida alohida bosqich yasagan bo'lsa, Servantes ijodi realistik roman janrining shakllanishida muhim rol o'ynadi.

UILYAM SHEKSPIR

Shekspir Uyg'onish davrining eng yirik vakillaridan biridir. U haqida yuzlab kitoblar yozilgan, ko'plab shekspirshunoslar yetishib chiqqan, uning ijodi turli, o'ta ziddiyatli fikr-mulohazalar uyg'otgan. Bizdan 400 yil oldin yashab ijod etgan bu buyuk dramaturg ushbu sohada egallagan cho'qqi hanuz zabt etilgani yo'q.

Shekspir hayotiga oid uncha ko'p ma'lumotlar saqlanib qolmagan, borlari ham to'liq va aniq emas. Shekspir 1564- yil 23- aprelda Eyvon daryosi sohilidagi Stratford shahrida tug'ilgan. Shekspirning ajdodlari yemenlar — ya'ni, erkin dehqonlar bo'lganlar. Ular orasida jasur jangchilar, nayzadorlar, yoyandozlar bo'lganligi taxmin qilinadi. «Shekspir» so'zi — «nayza o'ynatuvchi» ma'nosini anglatadi.

Shekspirning otasi hunarmand-savdogar bo'lgan, u charm va charm qo'lqop bilan savdo qilgan. Ishlari yurishgan davrlarda hatto shahar meri qilib ham tayinlangan. Biroq ishlari orqaga ketib singach, oila haqida qayg'urish, g'amxo'rlik qilish katta o'g'li Uilyam zimmasiga tushadi.

Stratfordda Shekspir ta'lim olgan maktab hanuz saqlanib qolgan. Bu maktabda ingliz tili bilan bir qatorda qadimgi lotin va yunon tillari o'qitilgan. Uilyam qobiliyatli o'quvchi bo'lgan, hatto keyinchalik shu maktabda o'qituvchi yordamchisi bo'lib ishlagan. Ayni paytda go'sht do'konida yollanma ishchi (shogird) bo'lib xizmat qilgan. Uka va singillarini boqish uchun qo'shni o'rmonda ovchilik qilgan. Bu esa taqiqlangan edi, chunki barcha o'rmon va parklar qirollik mulki hisoblanardi. Biroq ov asosiy tirikchilik vositasi edi va Shekspir shunday qaltis yo'l tutishga majbur edi. Albatta, botir ovchi, sevimli xalq qahramoni Robin Gud haqidagi afsonalar ruhida ulg'aygan yosh Shekspir uchun bu romantika bo'lib tuyulgan bo'lishi ham mumkin.

Shekspir 18 yoshida to'satdan 26 yoshli fermer qizi Anna Xetueyga uyulanadi va 20 yoshida kattagina oilaning boshlig'iga aylanadi — qizi Syuzen, egizaklar Yudef va Gamletga ota bo'ladi. Endi u ikki oilani — o'zining va otasining oilasini boqishi lozim edi. Uning noqonuniy

ovchiligiga barham beradilar, o'rmon qorovullari Uilyamni o'ldirilganiga u bilan tutib oladilar va sudya ser Tomas Lyusi oldiga olib boradilar. Shekspir Lyusi haqida epigrammalar to'qigan va ular xalq orasida mashhur edi. Brakonyerlarga beriladigan jazo og'ir edi — qamchi bilan urilish, badaniga qizdirilgan temirni bosish, hatto qatl qilishgacha borardi edi. Shekspir Stratforddan qochadi va Londonda panohtopadi. U yerdan besh yil o'tgach, uning yurtidoshi, hunarmand Berbej tomonidan qurilgan London teatrida aktyor va dramaturg sifatida paydo bo'ladi. Shekspir teatrdagi ishni badavlat tomoshabinlarning otlariga qo'shib o'qitishdan boshlaydi. Keyinchalik aktyorlik qiladi. So'ngra unga eski pyesalarni qayta ishlash vazifasini topshiradilar. Tajriba to'plagach, mustaqil ijod bilan shug'ullana boshlaydi.

90- yillar Shekspir hayotining moddiy va ma'naviy jihatdan gullab-yashagan davri hisoblanadi. Oilasi hali ham Stratfordda yashar, u tez-tez kelib ularning holidan xabar olib turar edi. Shekspir shahardagi eng yaxshi uy va shahar tashqarisida yer sotib oladi. Otasiga barcha qiziqchiliklar yaratdi, unga dvoryanlik unvonini olib berdi.

Shekspir davri teatri hozirgisiga uncha o'xshamaydi. Sayyoh aktyorlar, asosan, mehmonxona hovlilarida tomosha ko'rsatishar, tomoshabinlar oldindan, yon tomondan hamda mehmonxona hatkonalaridan sahnani tomosha qilardilar. XVI asrdagi Londonning doimiy teatrlari ham ana shunday qurilgan bo'lib, parda va dekoratsiyalari bo'lmagan ochiq maydonchadan iborat edi. Aktyorlar sahnaga orqa tomondagi eshikdan kirar edilar, tomoshabinlar esa hatto ba'zan sahnaga ham chiqib o'tirardilar.

Tomoshada ayollar qatnashmasdi, teatrga kelgan ayollar yengiltabiat hisoblanardi. Ba'zi gap-so'zdan qo'rqmaydigan kibor ayollar teatrga kelishga jur'at qilardilar, lekin ular ham yuzlarini niqob bilan to'sib olardilar. Aktyorlar ichida ham ayollar yo'q edi. Dezdemon va Ofeliya rollarini chiroyli o'spirin yigitchalar ijro etardilar.

Shekspir biografiyasining ma'lumotlariga qaraganda uning eng yaxshi roli Oamlet otasining arvohi bo'lgan. U qirollar rolini o'ynagani ham aytilgan. Bunday rollar esa faqat eng yaxshi aktyorlarga topshirilgan. Bu esa Shekspir yomon ijrochi bo'lmaganidan dalolat beradi.

1599- yilda Londondagi eng yaxshi teatr — «Globus» ochiladi va Shekspir uning boshqaruvchilaridan biri qilib tayinlanadi.

Buyuk o'zgarishlar davri bo'lgan Renessans ayni paytda yangicha munosabatlarning shakllanish davri edi. Angliyada jun ishlab chiqarish sanoati rivojlanishi natijasida dehqonlarning yerlari qo'y-qo'zilar uchun o'tloqlarga aylantirildi, bu esa ularning qashshoqlashuviga sabab bo'ldi. Angliya qirolichasi Yelizaveta shafqatsiz hukmdor edi, lekin u bu siyosatini pardalay bilar, ish yuritishda parlamentga va dinga tayanar

edi. Ayniqsa hukmronligining oxirgi bosqichiga kelib qo'l ostidagilarga nisbatan shafqatsizligi va ularning taqdiriga befarqligi kuchaydi. U badavlat kiborlarga xo'jalikning muhim sohalarini boshqarishni berar, evaziga esa ulardan mo'may haq olar, endi parlamentga emas, maxfiy politsiya va kengashga tayanar edi. Oqibatda hur fikrlilik uchun ta'qiblar o'ziga yoqmagan kishilarni qatl etishlar boshlandi.

Shekspir ijodida davr shafqatsizliklari aks etmay qolmadi. Uning tragediyalarida bu yaqqol namoyon bo'ladi. Siyosiy o'zgarishlar Shekspir taqdirida ham iz qoldirdi. Samimiy, ochiq ko'ngil Shekspirning do'stlari ko'p edi, lekin dushmanlari ham yo'q emas edi. Ko'pchilik universitet ta'limini olgan dramaturglar ichida uni ko'ra olmaydiganlar ham uchrardi. Masalan, 1592- yili R. Grin Shekspirga pamiyet yozadi va uni «mahmadona, o'zgalar patini yopishtirib olgan qarg'a», deb ataydi.

Shekspirning kiborlar orasida ham do'stlari bor edi. Graf Sautgempton uning do'sti va homiyi edi, u Shekspirni kibar bilimdon yoshlar to'garagiga olib kirgan edi. Bu to'garakda dramaturg Robert Esseks bilan tanishadi. Esseks taqdiri fojiali tugaydi. U Yelizavetaning nazari tushgan yigit edi, ular orasidan gap o'tadi va do'stlik buziladi. Esseks Yelizavetani tanqid qiladi va bu bilan chegaralanmay, unga qarshi isyon uyushtiradi. Isyonga chaqiriq sifatida «Shekspirning «Richard III» asari sahnaga qo'yilishi lozim edi, tomoshaga isyonchilar to'planishgan edi. Pyesaning mazmun-mundariyasi ko'p jihatdan voqelikka yaqin edi, unda zolim qirolga qarshi isyon tasvirlanar va ma'qullanar edi. Biroq isyon amalga oshmadi, Esseks qatl qilindi. «Globus» teatrining aktyorlarini so'roqqa chaqirtirdilar. Ular isyonga aloqalari borligini rad etdilar va buni jo'ngina izohladilar: ular har doimgidek tomosha ko'rsatgandilar, xolos.

Oradan ko'p o'tmay Shekspirning otasi vafot etdi, ketma-ket o'g'li Gamlet va ukasidan ayrildi. Bu orada qanchalik shafqatsiz bo'lsa ham, har qalay «Globus» teatriga homiylik qilgan Yelizaveta vafot etdi. Uning o'rniga qirol Iakov I Styuart o'tirdi. Tarixdan bilamizki, u Yelizaveta tomonidan qatl qilingan Mariya Styuartning o'g'li edi. «Globus» «Qirol malaylari» nomini oldi. Shekspir saroy teatri «Blekfrayes» ga pyesalar yoza boshladi. Bu teatrdagi yosh dramaturglar Bomont va Fletcher qanday qilib bo'lmasin uni chetlatishga urinardilar. Bu yillar Shekspir uchun og'ir bo'ldi. Uning so'nggi pyesasi «Bo'ron» da shunday epizod bor: sehrigar Prospero qizining nikoh to'yiga atab sehrli spektakl yozadi, ruhlarni so'nggi marta o'ziga chorlaydi, so'ng sehrli tayoqchasini sindiradi va duolar kitobini dengizga uloqtiradi.

Shekspir sehrigar qilmishida o'z qismatini bashorat qildi. Buyuk fojia-navis sahnani va ijodni tark etdi.

1612- yilda dramaturg qadrdon Stratfordga qaytdi. Oradan to'rt yil o'tgach, 1616- yilning 23- aprelida 52 yoshida vafot etdi. Uni Stratford cherkoviga, mehrob ostiga ko'madilar. O'limi oldidan qabriga qanday so'zlarni yozib qo'yishlarini vasiyat qildi: «Aziz do'stim, Iso kimga bu yerga ko'milgan xokni bezovta qilma. Ushbu toshlarga shafqat qilganlar xudoning marhamatiga sazovor bo'lsinlar, mening suyaklarimni bezovta qilganlar xudoning qarg'ishiga qolsinlar».

Shekspir bu so'zlar bilan go'yo kelgusida uning ijodiga nisbatan shafqatsiz munosabatlarning oldini olmoqchi bo'lgan. Aslida Shekspirning vasiyatini juda jo'n izohlash mumkin. U qo'yilgan joy kasholat va obro'li kishilarning o'rni edi. Kevinchalik birorta puldor odam bu joyni sotib olishi mumkin edi. Shekspirni shu narsa bezovta qilgan bo'lsa kerak. Biroq XIX asrga kelib Shekspirning muallifligi masalasi atrofida bahs-munozaralar vujudga kelganda Shekspir vasiyatnoma ham go'yo bir dalil vazifasini o'tadi. Gap shundaki, XIX asrda Shekspirning asarlari boshqa biron tomonidan yozilgan, degan fikr o'rta tashlanadi va hatto jiddiy ilmiy tadqiqotlar uchun mavzuga aylanadi. Bunda oddiy, adabiyot va san'atdan yiroq odamlar chiqqan, maxsus ta'lim ko'rmagan aktyor shunday buyuk asarlar yaratishi mumkinligi, buning ustiga, o'z davri fanlariga oid bilimlardan ko'proq keng ma'lumotga ega bo'lishi (masalan, tibbiyot to'g'risida shifokor, huquq to'g'risida huquqshunos, o'simliklar to'g'risida botanik atrofida fikrlashi) shubhaga olinadi. Bir turkum tadqiqotchilar Shekspir asarlari yozuvchi va olimlar guruhi tomonidan yozilgan, degan fikrni ilgari suradilar.

Ikkinchi turkum tadqiqotchilar esa, uslubdagi yagonalikni sezgan holda, muallif kiborlar jamiyatidan bo'lgan, degan mulohazani o'rta tashlaganlar. XVI asr sharoitida shunday bo'lishi ham mumkin edi, chunki kiborlarning sahna uchun asar yozishlari juda past ketish, ularning shaharlariga noloqiy hisoblanardi. Shu sababli Shekspir nomi atrofida biror obro'li kibar yashiringan bo'lishi ehtimol.

Shu tariqa Shekspir pyesalari goh ingliz faylasufi Frensis Bekon, goh graflar Retlend, Derbi, Osfordlar ijodi, deb taxmin qilingan.

Amerikalik Deliya Bekon 1857- yilda «Shekspir falsafasiga izoh» nomida Shekspir va faylasuf Bekon qarashlaridagi yaqinlikni isbotlagan. Birinchi xulosa munozarali edi, olima fikricha, go'yo Shekspir asarlarini faylasuf Bekon, u boshchiligidagi to'garak yozgan.

Deliya Bekon mualliflik jumbug'ining javobi dramaturgning qabrida yashiringan, degan fikrga ham borgan. Bu shunchalik asosli bo'lib qolganiki, olima Angliyaga kelib, Stratfordga joylashgan. Kechiktirib Shekspir qabridan nari ketmagan. Nihoyat odam yollab Shekspir maqbarasiga tushmoqchi bo'lganida ushlab olingan.

Shifokorlar tekshirishidan so'ng Deliya Bekon aqldan ozgan, deb topilgan va ko'p o'tmay ruhiy xastaliklar shifoxonasida olamdan o'tgan. Bu hodisa go'yoki u Shekspir qabri ustida bitilgan vasiyatnomadagi so'zlar haq bo'lib chiqqandek, olimlari daho san'atkor qarg'ishiga qolgandek taassurot uyg'otadi.

XX asr o'rtalariga kelib Amerikada Shekspirning muallifligi masalasi yana ko'tariladi. Endi Shekspir asarlari uning zamondoshi, 1593- yilda fojiali halok bo'lgan Kristofer Marloniki deya isbotlashga urinildi. Bu qarash tarafdorlarining fikricha, Marlo qotillardan yashirinish maqsadida Shekspir imzosi bilan asarlar yozgan. Bu nazariyaning ham asosi puchligi tezda ma'lum bo'lib qoldi. Marlo bilan Shekspir bir davrda ijod qilgan bo'lib, ularning asarlarini farqlash qiyin emas. So'ngra Marloning o'limi ham aniq qayd etilgan. Shekspir asarlari Marlo tomonidan yozilganligi xususidagi taxminda hech qanday mantiq yo'qligi aniqlangan.

Bu kabi bahslarga allaqachon barham berilgan va har qalay o'tmishda Shekspir ismi daho yashab o'tganligi, uning o'lmas asarlari bugunga qadar insoniyat qalbini zabt etib kelayotgani aniq faktidir.

Shekspir ijodini she'riyatdan boshlagan. Uning ikki dostoni «Venem va Adonis» hamda «Lukretsiya» o'z davrida mashhur bo'lgan. Buyuk dramaturg, ayniqsa, sonet janrida shuhrat qozongan. Sonet Italiyada vujudga kelgan janr bo'lib, 14 satrdan iborat bo'lishi kerak. Ingliz soneti 4 va oxirgi 2 satrdan iborat. Shekspirning oddiy ingliz sonet shakliga chuqur mazmun singdirdi. Uning 152 ta soneti mavjud bo'lib, 126 tasi shoirning do'stiga, 28 tasi qorasoch ayolga bag'ishlangan. Shekspirning ishqiy she'rlari hayotiyliigi bilan ajralib turadi. Petrarka va uning ingliz izdoshlari ijodida oltin sochli, farishtasimon, yetishib bo'lmas go'zal kuylanadi. Shekspir sonetlarining qorasoch qahramoni esa jonli va hayotiy obrazdir.

Tadqiqotchilar Shekspirning pyesalari sonini 37 ta deb ko'rsatadilar va uch davrga bo'lib o'rganishni ma'qul ko'radilar.

1590—1600- yillar. Bu davr yosh dramaturgning hayotga va kelajakka ishonchi barq urib turgan davri. Ko'plab komediyalari va «Romeo va Julietta» tragediyasi aynan ana shu davrda yozilgan.

1601—1608- yillar. Bu bosqichda, asosan, uning tragediyalari yaratilgan. Shekspir oilasida ro'y bergan fojialar hamda ingliz xalqining qashshoqlashuvi dramaturg ijodida iz qoldirmay ketmagan. «Gamlet», «Otello», «Qirol Lir», «Makbet» tragediyalari uning qalbidagi ruhiy jarayonlar silsilasi mahsulidir. Hatto shu davrda yozilgan komediyalarida ham dramatik ruh ustuvorlik qiladi.

1609—1613- yillar dramaturg ijodida fojeiy ruh bir qadar susaygan davr. Chet ellik tadqiqotchilar buni dramaturgning voqelik bilan

murosaga kelgani, kurashdan charchagani bilan izohlaydilar. Voqelikdagi o'zgarishlar, hukmron tabaqaga xizmat qilishga majburiyat Shekspir imkoniyatlarini cheklagan bo'lishi mumkin. Biroq falsafiylik, o'git kuchayganligi «Simbelin» (1610), «Qishki ertak», «Bo'ron» pyesalarida kuzatiladi.

Shekspir komediyalari xilma-xildir. Qadimgi Rim komediyasining qayta ishlangan shakli «Xatolar komediyasi», Angliya hayotidan olingan «Vindzorlik masxaraboz ayollar», italiyaliklar hayotidan olingan «Veronalik ikki yigit» (1594), «O'n ikkinchi kecha» (1600), fantastik ertak-pyesa «Yoz tunidagi kecha» (1596) va boshqalar ham shular sirasiga kiradi. Biroq bu asarlar mavzu jihatdan bir-biriga yaqin bo'lib, deyarli hammasida muhabbat mavzusi ko'tariladi. Shekspir ijodiga xos kuchli tragizm hatto komediyalarida ham o'zini namoyon qilib turadi. Kulgili vaziyatlar dramatism bilan yo'g'rilib ketadi, biroq asar nihoyasida porloq, ezgu tuyg'ular g'alaba qozonadi va bu narsa ularni komediya deb hisoblanishiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Shekspirning ingliz tarixiga bag'ishlangan xronikalari ikki yuz yillik davrni qamrab oladi. Ularda Angliya bilan Fransiya o'rtasida 100 yillik urush hamda Qizil va Oq atirgullar o'rtasidagi feodal urush voqealari aks etgan. Shekspirning xronika-pyesalariga R. Xoldinshening XVI asr o'rtalarida yozilgan tarixiy Angliya, Shotlandiya va Irlandiya xronikalari asos bo'lib xizmat qilgan.

Shekspir xronikalarida Angliya taxti uchun bo'lgan kurashlar aks etgan. Dramaturg qirol uchun ikki jihat — shafqatsizlik va zaiflik jiddiy nuqson deb hisoblaydi.

Richard III, qirol Jon shafqatsizligi bilan, Richard I, Genrix VI zaifligi bilan fojialarga sabab bo'ladilar. Shekspir idealidagi qirol Genrix V obrazida mujassamlashgan. Biroq dramaturg yaratgan adolatli, dono va kuchli qirol hayotdagidan keskin farq qiladi. Genrix V qisqa muddat hukmronlik qilgan bo'lsa ham ozmuncha shafqatsizliklar qilmadi. Fransiya bilan urushni qayta alanga oldirdi, «yeretiklar» (mavjud diniy ta'limotning tashkiliy tomoniga, ya'ni cherkov tartibotlariga, diniy jaholatga qarshi bo'lgan ta'limot vakillari) ni olovda yoqdi. Shekspir bu obrazni yaratishda ko'proq hayotiy faktlarga emas, Genrix V haqidagi xalq afsonalariga tayandi. Bu afsonalarga ko'ra qo'rqmasligi, botirligi bilan ajralib turadigan, janglarda doimo g'alaba qozonib kelgan qirol Genrix juda yosh vafot etadi.

«Richard III» pyesasi xronikadan ko'ra tragediyaga yaqinroq turadi. Uning markazida yovuzligi bilan ajralib turuvchi Richard III turadi. Uning asosiy maqsadi — taxt, hokimiyatga yetishish. Ayni paytda aqlli, janur jangchi va jozibador shaxs. Yorklar oilasining a'zosi bo'lgan Richard o'z akasi uchun taxtni egallash maqsadida yo'lida uchragan

Lankasterlar (qizil atirgul) sulolasining barcha a'zolarini qatl etib boradi. Keyin esa o'zi uchun taxtga yo'l ochadi va mislsiz shafqatsizliklar qiladi — o'z oilasini asta-sekin qurita boshlaydi. Akasining ikki go'dak farzandini qatl ettirishi — uning yovuzliklarining so'nggisi edi. Richard hayotining intihosi ham fojiali tugaydi, u Richmon-Tyudorlar sulolasining boshlig'i tomonidan o'ldiriladi.

Shekspir ijodining cho'qqisi uning besh tragediyasi: «Romeo va Juletta», «Gamlet», «Otello», «Qirol Lir» va «Makbet» hisoblanadi.

ROMEO VA JULETTA

Shekspirning ilk tragediyasi «Romeo va Juletta» dir. Asar 1595-yilda yozilgan. Bu davrda Shekspir asosan komediyalar yaratgan bo'lib, ularning aksariga ishqiy mavzu asos qilib olingan. Shekspir komediyalarida muhabbat yovuzlik ustidan g'alaba qozonadi. «Romeo va Juletta» ham muhabbat mavzusida. Biroq bu asarda sevgi fojia bilan yakun topadi. Tragediyadagi fojining asosiy sababchisi ikki oila o'rtasidagi eski adovatdir. Bunday mavzu qadimdan mavjud bo'lib, uni barcha xalqlarda kuzatish mumkin. Ularda tarixiy faktlar afsonaga asos bo'lib xizmat qilgan. Masalan, Italiyada ikki dushman oila — Montekki va Kapuletti yashab o'tgani ma'lum. Keyinchalik ingliz shoiri Artur Bruk shu asosda doston yozgan. Shotlandiyada ham dushman qabilalardan bo'lgan ikki yoshning fojiali muhabbati haqida «Duglaslar fojiasi» balladasi mavjud. Bulardan tashqari ikki yoshning anglashilmovchilik qurboni bo'lganligini tasvirlovchi Piram va Fisba haqidagi qadimgi yunon afsonasi ham mavjud. Unda Piram sevgilisi bilan uchrashishi lozim bo'lgan yerda qizning qonga belangan, parchalangan yoping'ichini ko'radi. Fisbani yirtqich hayvonlar nobud qilgan, degan dahshatli xulosaga keladi va o'zini o'ldiradi. Bu orada Fisba qaytib keladi, u o'lmagan, yoping'ichini sher hujumidan qochayotganda tushirib qoldirgan edi. Sevgilisining jasadini ko'rgach, uning qilichi bilan o'zini o'ldiradi. Shekspir bu afsonalardan yaxshi xabardor edi, o'z tragediyasida ulardan unumli foydalanadi hamda yangi ruh bilan boyifadi.

Romeo va Juletta muhabbati kutilmaganda bir ko'rishdayoq tug'iladi va alanga oladi. Bu Sharqda mashhur Qays va Layli ishqining uyg'onishini yodga soladi. Biroq har ikki asarda bo'lganidek, bu muhabbat yo'lida darhol g'ovlar paydo bo'ladi. Sevishganlarning oilalari bir-biriga dushman, Romeo go'zal Rozalindaga ham xushtor, Julettaga esa Paris uylanishi lozim, Juletta hali juda yosh...

Biroq muhabbat to'siqlarga qaramaydi, qahramonlarni butkul o'zgartirib yuboradi. Romeo o'zining Rozalindaga xushtorligini oddiy

o'rin, havas ekanligini tushunib yetadi. Juletta esa yosh, soddadil odamdan irodali, o'z hissiyotlari uchun kurashishga qodir ma'shuqaga aylanadi. U sevgidan boshi aylangan yigitga birinchi bo'lib turmush qarindoshini taklif qiladi.

Bu ikki yoshning muhabbatiga xayrixoh faqat ikkita odam bor — onaga va rohib Lorenzo. Juletta oilada o'z hissiyotlariga hamdard odam topa olmaydi. Ota shafqatsiz va zolim odam, onasi esa farzandi dardlariga befarq. Faqat enagagina Julettaning sirlaridan voqif. Biroq onaga o'z qarashlarida sobit emas, kimdan sovg'a olsa, o'shanga xizmat qilaveradi. Julettaning Romeoga xufyona turmushga chiqqanini bila turib, uni Parisga tegishga undaydi. Shundan so'ng Juletta faqat rohib Lorenzo'gaгина ishonib qoladi.

Lorenzo o'rta asr ma'rifatparvarining yorqin obrazidir. U ezgulik, barcha hissiyotlar himoyachisi. Ayni paytda ikki yoshning muhabbati oilalar o'rtasidagi ixtilofga ham barham beradi, deya orzu qiladi. Shu sababli ham ularni yashirincha nikohlab qo'yadi. Romeo Tibalt'ni, ya'ni Julettaning qarindoshi akasini o'ldirib qo'ygach, qochishga majbur bo'ladi, Juletta esa Parisga turmushga chiqishga rozi bo'lishi lozim edi. Shunda Lorenzo hiyla ishlatmoqchi bo'ladi, ya'ni o'zining kumudlariga tayanib o'tlardan tayyorlagan dorisi bilan Julettani uxlatib qo'yarmoqchi bo'ladi. Bu Romeo yashirincha kelib Julettani olib ketishi uchun yagona chora edi. Bunday vaziyat o'z vaqtida boshqa asarlarda ham qo'llangan. Shekspir unga realistik ruh baxsh etadi. Juletta ota-onasiga sirini ocha olmas, chunki akasining o'limi, judolik alami ularning insofga kelishiga mutlaqo yo'l qo'ymasligi aniq edi. Buning ustiga qizning alamzada onasi Romeoni zaharlamog'chi ekanligi Julettaning Lorenzo taklifiga ko'nishi yagona chora, degan xulosaga kelishiga sabab bo'ladi.

Keyingi hodisalar ham hayotiy. Romeoga Lorenzo tomonidan yuborilgan chopar shaharda tarqalgan o'lat kasali tufayli vaqtida yetib bora olmaydi. Oqibatda Romeo Juletta o'limi to'g'risidagi yolg'on zaharni eshitadi va bu fojiaga sabab bo'ladi.

Asardagi ikki zodagon oilasi o'rtasidagi ixtilof tufayli Veronaning ad yoshlari Juletta, Romeo, Romeoning do'sti Merkutsio, Julettaning akasi Tibalt halok bo'ladi. Hatto Julettaga oshiq-u beqaror bo'lgan go'zal Paris ham nobud bo'ladi. Biroq sevgi g'alaba qozonadi, sevishganlarning jasadlari ustida ularning otalari bir-birlariga qo'l usatadilar. Oshiq-ma'shuqni bir qabrga qo'yadilar. Bu ham Navoiyning mashhur «Layli va Majnun» dostoni xotimasini yodga soladi:

*Bir na'shqa soldilar ikkovni,
Jonsiz kelin-u o'lik kuyovni.*

MA'RIFATCHILIK DAVRI ADABIYOTI

Ma'rifatchilik oqimi XVII–XVIII asrlarda Yevropada vujudga kelgan va keyinchalik butun dunyoga yoyilgan. Ushbu oqim vakillari bilimga alohida ahamiyat beradilar, ular dunyoni aql-idrok bilan anglash mumkin, uni tafakkur bilan o'zgartirish lozim, deb hisoblaydilar. Bu oqim adabiyotining asosiy xususiyati xalqni jaholatdan, qoloqlikdan qutqarishga qaratilganligi, bilim olishga, ma'rifatga chaqirig'i bilan xarakterlanadi.

Ma'rifatchilar mavjud ijtimoiy tuzumni mukammal emas deb biladilar, inson esa gunohkor banda ekanligini tan oladilar. Biroq ular inson aqliga ishonadilar. Ko'pchilik ma'rifatchilar xudoning mavjudligini inkor etmas edilar. Ularning fikricha, borliqni Xudo yaratgan, biroq endi insonga uni boshqarish erki berilgan. Shu sababli ular inson qudratiga, uning yaratuvchilik kuchiga katta baho berganlar.

Ushbu yo'nalish vakillari aql va bilim bilan inson dunyoni yaxshilik tomon eltishga qodir, deb hisoblaydilar. Ular «ijtimoiylik» va «tabiiylik», «tabiat» va «tamaddun» o'rtasida uyg'unlik vujudga keltirishga uringanlar. Shu sababli ham bu davr adabiyotida madaniyat va ma'rifatning moddiy asosini kuchaytirish yo'lidagi sayohatlar, insonning tabiat bilan kurashi va g'alabasi, inson tafakkurining sinovi kabi mavzular yetakchilik qiladi.

Ingliz yozuvchisi D.Defoning «Robinzon Kruzo» asarida kimsasiz orolga tushib qolgan inson aqli va mehnatkashligiga tayanib taraqqiyot cho'qqisiga erishadi, o'limga mahkum qahramon hayotga bo'lgan cheksiz muhabbati va idrok kuchi bilan tabiat oldida bo'yin egmaydi.

Ayni paytda ma'rifatchilik adabiyotida kurashchan qahramonlarning ziddi bo'lgan obrazlar ham mavjud. Ular ko'proq yevropalik bo'lmagan qahramonlar timsolida namoyon bo'ladi. Masalan, Monteskyoning «Fors maktublari» asaridagi Uzbek, S.Jonsonning «Rasselas, Abissin shahzodasi» asaridagi Rik yoki Volterning «Soddadil» asaridagi yovvoyi – o'ta soddaligi, ma'sumligi, dunyodan bexabarligi bilan ajralib turadi.

Ma'rifatchilar klassitsizm adabiyotidagi shartlilik, sun'iylikka qarshi chiqadilar, bu oqim vakillaridan farqli o'laroq oddiy kishilar hayotiga

murojaat qiladilar, ularning kundalik tashvishlari va intilishlariga alohida e'tibor beradilar. Ingliz ma'rifatchiligidagi bu xususiyatlar Yevropa adabiyotiga ham ta'sir ko'rsatdi. Fransiya (D.Didro, M.J.Seden) va Germaniyadagi (G.Lessing va boshqalar) meshchanlar dramasi ingliz dramasi shaklini o'zlashtirdi.

Ma'rifatchilar jaholat, nodonlikni tanqid ostiga oladilar. Ingliz adibi J.Sviftning «Gulliverning sayohati» asarida hajv tig'i yangi tijoratga asoslangan Angliyaning nodon hukmdorlariga qarshi qaratiladi. G.Fildingning «Topib olingan Tom Jonson tarixi» va T.Smolletning «Perigrin Piklning sarguzashtlari» asarlarida yovuzlik va ezgulik to'g'risidagi an'anaviy tushunchalardan chekiniladi, hayotiy, jonli obrazlar yaratiladi. Ma'rifatchilar tarbiya, bilimning ahamiyatiga alohida urg'u berganlar, to'g'ri tarbiya yordamida o'zlari orzu qilgan mukammal inson – halol, mehnatkash, bilimdon kishini yaratish mumkin, deb hisoblaganlar. Biroq shunga qaramasdan ushbu adabiyotda yaratilgan yorqin obrazlar ko'proq ziddiyatli, murakkab shaxslar bo'lib chiqdi. Masalan, fransuz adibi A.R.Lesajning «Santilyanalik Jil Blaz hayoti tarixi» romanining qahramoni, ingliz yozuvchisi S.Richardsonning «Klarissa Garlo yoki yosh xonimning tarixi» asarining qahramoni Lovlas kabilar manfiy va musbat tomonlarning yig'indisi, o'ziga xos, takrorlanmas obrazlar bo'lib qoldi. Ma'rifatchilik adabiyotining yana bir o'ziga xos xususiyati oddiy kishilar, past tabaqa vakillari obraziga murojaat qilinishida ko'zga tashlanadi. Masalan, D.Didro («Ramo» asaridagi Ramoning jiyani) yaratgan obrazda bir shaxsning o'zida xudbinlik va tanqidiy ruh, Bomarshe asarining («Seviliyalik sartarosh» asari qahramoni xizmatkor Figaro) qahramonida esa uddaburonlik, tadbirkorlik, ayni paytda, lo'ttibozlik, nayrangbozlik mujassam.

Nemis adabiyoti ko'plab badiiy kashfiyotlari bilan ma'rifatchilikni yangi pog'onaga ko'tardilar. Buni Shillerning «Vallenshteyn» tragediyasi va Gyotening «Faust» asari misolida ko'rish mumkin. Shiller («Insonni estetik tarbiyalash to'g'risida xatlar» asarida) va Gyote («Vilgelm Maysterning talabalik yillari» romanida) «qashshoqlik va mulohaza» saltanatida yashovchi insonlarni san'at yordamida qayta tarbiyalash mumkin, deb hisoblaganlar. Ma'rifatchilar hissiyotga ortiqcha berilishdan cho'chiganlar, Russo, L.Stern, O.Goldsmit kabi ijodkorlar uchun xos bo'lgan sentimentalizmdan qochganlar. Haddan ortiq hissiyotga berilish ma'rifatchilar nazdida oddiy zamin kishisi uchun xos emas, buyuk shaxslar uchun esa uning ijtimoiy dunyoqarashini xiralashtiruvchi xususiyat deb topilgan. Shu sababli ma'rifatchilar yoki zaminga yaqin janrlarga yoki yuksak janr – tragediyaga ko'proq murojaat qilganlar. Ma'rifatchilar XVII asr klassitsizmining qolip tusini

olgan qonuniyatlarini tanqid qilganlar, uning estetikasini sifat jihatdan o'zgartirganlar, unga zulmga qarshi g'oyalar, ma'rifatparvarlik ohanglarini kirgizganlar. Volterning «Edip», «Brut», Shillerning «Messinlik kelin» tragediyalari, Gyotening «Ifigeniya Tavrida» dramasi shu jihatlari bilan e'tiborga molik.

Ma'rifatchilik davri adabiyotidagi novatorlik faqat yangi fikrda emas, yangi shaklda ham namoyon bo'ldi. Ma'rifatchilar mavjud shakllarga yangi ko'rinish, yangi mazmun baxsh etdilar. Drama janri rivoji yangi bosqichga ko'tarildi. Klassitsizm dramasi yuqori (tragediya) va quyi (komediya) janrga qo'yadigan talablaridan chetga chiqildi, drama qahramonlari oddiy kishilar, mavzusi esa zamonaviyligi bilan xarakterlanadi.

Ma'rifatchilik davri adabiyotining asosiy janri — roman vujudga keldi. Ma'rifatchilik romani erkin janr bo'lib, qat'iy talablarga bo'ysunmas, makon va zamonda chegaralanmagan, asosiy tasvir obyekti real voqelik va shaxslar edi. Roman janri, ayniqsa, Angliyada muvaffaqiyat qozondi. J.Sviftning «Gulliverning sayohati», D.Defoning «Robinson Kruzo» romanlari ushbu janrning imkoniyatlarini namoyish qildi.

Adabiyotdagi ma'rifatchilik deb nom olgan bu bosqich nazariy-estetik jihatdan olg'a tashlangan qadam bo'ldi, badiiy nasrda yangi janrlar — tarbiyalovchi roman, maishiy roman, falsafiy qissa, hajviy epos kabilarni vujudga keltirdi, inson ruhiyati tahlilining yangi usullarini kashf qildi.

IOGANN VOLFGANG GYOTE

Buyuk nemis shoiri va mutafakkiri, Yevropa ma'rifatchilik oqimining so'nggi yorqin namoyandasi Iogann Volfgang Gyote 1749-yili Leypsig shahrida imperator maslahatchisi oilasida tug'ildi. Otasi Yoxann Kaspar Gyote imperiya maslahatchisi, huquqshunoslik fanlari doktori bo'lgan. Onasi Elizabet Gyote Gekstor shahar meri Yoxann Volfrang Testorning qizi 17 yoshida 38 yoshli maslahatchiga turmushga chiqqan edi. Oilada to'ng'ich farzand bo'lgan Iogann avval Leypsigda o'qiydi, so'ngra esa

Strasburgda huquq va tabiyot fanlaridan tahsil oladi. 1771-yili cherkov va davlat o'rtasidagi munosabatlar mavzusida dissertatsiya himoya qiladi. Bulardan tashqari Gyote geologiya, optika, hayvon va o'simliklar haqidagi asotirlarga ham qiziqqan, san'at tarixini o'rgangan, rasm chizgan, Shekspir ijodiga bag'ishlangan ma'ruzalarni tinglagan, she'r yozgan. Shekspir bilan bir qatorda yosh Gyotega V.Skott, Gizo, Vilmen va Kuzen kabi romantik yozuvchilar ijodi kuchli ta'sir ko'rsatgan, ayni paytda Fixte, Shelling, Gegel kabi faylasuflar ijodidagi

falsafiy fikr parvozi ham uni maftun qilgan, bo'lajak buyuk shoir dunyoqarashining shakllanishida katta rol o'ynagan.

Gyote o'z ijodini 70-yillarda boshlagan. Ilk dramalari «Gyos fon Berlixingen», «Prometey», «Muhammad», qator she'riy asarlari unga katta shuhrat keltirdi. 1774-yilda «Yosh Verterning iztiroblari» romanini yaratdi. Unda yosh qalbning ishqiy kechinmalari tasviri ijtimoiy voqealar bilan bog'lanib ketadi.

Gyote 1776-yilda gersog Karl Avgustning vaziri vazifasiga tayinlanadi. U o'z mavqeidan foydalanib demokratik islohotlar o'tkazish umidida harakat qiladi, biroq orzulari to'siqlarga uchraydi, niyatlari puchga chiqadi va Gyote 1786—1788-yillari Italiyaga sayohat qilishga qaror qiladi. Ushbu sayohat taassurotlari natijasi o'laroq «Ifigeniya Tavridada» (1786), «Egmont» (1788), «Torkvato Tasso» dramalarini yozadi.

1789-yilda bo'lib o'tgan Fransuz burjua inqilobi uning qalbida ziddiyatli fikrlar uyg'otadi. U inqilobning qon to'kuvchi, birodarkushlik mohiyatini qabul qila olmaydi, o'z vatanida bunday hodisalar bo'lishini istamaydi. «Venetsiya epigrammalari» (1790), «Fuqaro General» dramasi (1793), «Nemis muhojirlari suhbat» novellasi (1794), «German va Doroteya» dostoni (1794) da ana shu qarashlar aks etgan. 1794-yili nemis klassitsizmining yorqin namoyandasi G.Shiller bilan do'stlashadi.

Gyotening «Vilgelm Maysterning talabalik yillari» (1793—1796), «Vilgelm Maysterning darbadarlik yillari» (1821—1829) romanlari asosida insonning jamiyat oldidagi burchi, mas'uliyati masalasi yotadi.

Gyotening dunyoqarashiga Sharq ijtimoiy-falsafiy qarashlarining ta'siri katta bo'lgan. Sharq mavzusiga murojaat qilishini uning o'zi shunday izohlaydi: «Yevropadagi hayot sharoiti va davr taqozo qiladi». Napoleon urushidan so'ng tushkunlikka tushgan Yevropa voqeligidan ko'ra Sharq uni o'ziga ko'proq jalb qiladi. Gyote Sharq mamlakatlari madaniyati, tarixi, adabiyotini juda yaxshi bilgan, Firdavsiy, Anvoriy, Sa'diy, Nizomiy, Rumiy, Hofiz, Jomiy kabi buyuk sharq ijodkorlari asarlari bilan yaqindan tanish bo'lgan. U Hofiz Sheroziyni o'ziga ustoz deb biladi. Sharq she'riyatidagi hayotsevarlik, inson aqliga, imkoniyatlariga ishonch tuyg'usi uni o'ziga maftun qiladi. Bu kayfiyat uning 1819-yilda e'lon qilingan «Mag'rib-u Mashriq devoni» she'rlar turkumida o'z ifodasini topgan.

Ayni paytda Gyote buyuk asari «Faust» ustida 1772-yili boshlagan ishini davom ettiradi. «Faust» Gyotening butun ijodiy faoliyati davomidagi izlanishlarining samarasi bo'lib, Yevropa ma'rifatchilik harakati qarashlarini yorqin aks ettiradi. «Faust» asari asosida afsona yotadi, unga ko'ra dunyo va g'ayb ilmlarini mukammal egallagan isyonkor doktor Faust iblisga imonini sotadi. Gyote ijodini o'rgangan

olimlar fikricha, Faust VI–VII asrlarda yashagan tarixiy shaxs bo'lib, favqulodda o'tkir aqli va g'aroyib shaxsiyati bilan shuhrat qozongan, sayohat qilishni sevgan. U nihoyatda qobiliyatli, bilimdon kishi bo'lganmi, yoki uchiga chiqqan ko'zbo'yamachi, lo'ttiboz odam bo'lganmi, bunisi noma'lum. Lekin uning qilmishlari, ko'rsatgan mo'jizalari elni qoyil qoldirgan, xalq unga ishongan, muhabbat qo'ygan. Bu Faust haqida ko'plab rivoyat-u afsonalar to'qilishiga sabab bo'lgan. XVI asrda yashab o'tgan frankfurtlik noshir Shpis «Mashhur folbin va afsungar doktor Yoxann Faust tarixi» nomli kitobida Faust haqidagi barcha rivoyat va hikoyatlarni jamlaydi. Muallif jannat, do'zax, qiyomat haqidagi diniy qarashlar, tasavvurlarni ham bayon etadi. Shpis talqinida Faust tafakkur va bilimlari kuchini ishlatib inson bajara olishga qodir bo'lmagan ishni qila olmagach, ya'ni afsonaviy go'zal Yelenani asrlar qa'ridan o'z yoniga chorlashga muvaffaq bo'lmagach, iblis bilan shartnoma tuzadi va uning yordamida Yelena vasliga muyassar bo'ladi. Shpis fikricha, isyonkor Faust bu qilmishi uchun u dunyoda do'zax o'tida yonmog'i lozim. Isyonkor Faust shaxsi Gyoteni o'ziga maftun qiladi, ilk marotaba Faust haqidagi afsonaga «Prafaust» asarida murojaat qiladi.

«Faust» asari murakkab, ramzlarga, tagma'nolarga to'la asar. Unda aniq makon va davr ko'rsatilmagan, konkret shaxslar nomi atalmagan, biroq doston o'z davrining muammolari, g'oyalarini aks ettiradi. Ayni paytda unda butun insoniyat dardlari, intilishlari o'z ifodasini topgan. Gyote insonga cheksiz mehr va ishonch bilan qaraydi, uning qudratiga qoyil qoladi, ojizligidan iztirob chekadi. «Faust» tragediyasi insonning ruhiy imkoniyatlari tadqiqiga bag'ishlangan.

«Faust» she'riy shaklda yozilgan bo'lib, ikki qismdan iborat tragediyadir.

«Faust» asari klassitsizm an'analariga ko'ra «Bag'ishlov», «Teatr muqaddimasi» va «Arshi a'lodagi debocha» bilan boshlanadi. Muqaddimada san'atga turlicha qarashlar namoyon bo'ladi. U qiziqchi, shoir va muzey direktorining suhbatidan iborat. Shoir: «Avlodlarga qolur haqiqiy san'at» deb hisoblaydi, qiziqchi esa: «Bu kungi yoshlarni xursand qilur kim? Zamonga yor bo'lish kichkina ishmas» deydi. Direktor: «Eng zaruri sarguzasht bo'lsin, Ko'zga quvonch bo'lsin, dilga gasht bo'lsin» degan fikrda. Gyote san'atga ko'ngil ochish vositasi yoki pul topish manbai deb qarovchilarga qarshi chiqadi, iste'dod ilohiy ne'mat, uningcha san'at inson qalbini o'zgartirishga qodir buyuk kuch, u buyuk ishlarga xizmat qilishi kerak:

*Bor, izla o'zingga bo'lak xizmatkor,
Sen boshlagan yo'lga aslo bormasman.*

*Menda tangri bermish oliy huquq bor,
Sen deb men uni loyga qormasman.
She'riyat qalblarni yoqur ne sabab?
Nahot bois bo'lsa balandparvoz gap!
Shoir yuragida pinhondir olam,
Jahoniy uyg'unlik unda mujassam.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

«Faust» asarida Gyote san'at to'g'risidagi ana shunday qarashlariga asoslangan, shoir Faust timsolida o'zining inson va borliq haqidagi qarashlarini bayon qiladi.

Tragediya qahramoni Faust – izlanuvchan, bilimga, haqiqatga tashna shaxs, u yaratuvchi, o'zgartiruvchi, quruvchi kuch timsoli, u o'zida aql, idrok, ehtirosni mujassamlashtirgan inson. Faust xarakteridagi muhim jihat biquqlik, cheklanganlikka qarshi norozilikdir. Bu norozilik undagi inkor ruhi tarzida namoyon bo'ladi. «Men hargiz yomonlik tilab – yaxshilik qiluvchi kuchning bir qismi, Men inkor ruhiman, Inkor qilishni kasb qilib olganman... Xullas, siz yomonlik deb atagan Kuch – men o'zim».

Bu tragediyadagi Mefistofelning so'zlari. Mefistofel iblis timsoli. U tashqi tomondan Faustning tamom ziddi bo'lsa-da, botinda uning ruhida yashaydi, har ikki obrazning dunyoqarashi, e'tiqodi biri ikkinchisiga tamomila teskari bo'lsa-da, aslida bir butunlikni tashkil qiladi. Asarda inson bilan shayton o'rtasida tinimsiz kurash boradi. Faust olam sirlarini bilishga, inson qudratini namoyish qilishga intiladi, tabiat bilan birlashib ketishni orzu qiladi. Bundan ojiz qolganda o'lim sharbatini ichgisi keladi. Shunday paytda Shayton unga ko'makka keladi, unga ko'ngil parvozig, istaklariga qanot va'da qiladi. Inson va Shayton o'zaro ittifoq tuzadilar. Mefistofel qalbi razolatga to'la, unda tuban fikrlar hukmron, u odamzodning aqliga ishonmaydi, hayot uningcha insonga bir bor beriladigan omonat tortiq, imkon qadar undan ko'proq olish, nafsni qondirish uchun yashash kerak deb hisoblaydi. U alohida odam emas, aslida u insonning ichida, doimo uning qalbiga vasvasa solib, tuban, shaytoniy istaklarni yuzaga chiqarishga undaydi. Ko'rinadiki, Mefistofel an'anaviy yovuzlik timsoli. Biroq bunday hukm chiqarishga shoshilmaslik kerak. Gyote yaratgan Mefistofel murakkab obraz – u masxaraboz, lo'ttiboz, muttahaam, ayni paytda nihoyatda aqlli, uning mushohadalari o'tkir kinoyaga boy, mo'ljalga aniq tegadi, ular zamirida haqiqat bor, tabiatiga isyonkorlik, jo'shqinlik xos. Tangri bejiz unga Faustni topshirmaydi: «Inson tabiati uyquga moyil, Sen unga qutqu sol, turtib tur doim. Atrofida aylan, qo'zg'ot erta-kech, har zamon bedor tut, orom berma hech». Mefistofel

Faustga dunyoning u ilgari ko'rmagan tomonlarini, tatimagan ne'matlarini ko'rsatadi. Shu tariqa Faust Shayton ko'magida qaynoq zamin hayotiga otiladi, qalbida yoshlik, muhabbat olovi gurkiraydi, 14 yoshli ma'suma Margaritani sevib qoladi. Biroq hissiyotga to'la sof muhabbat shayton qutqusi tufayli dahshatli yakun topadi, soddadil Margaritaning fojiali taqdiriga sabab bo'ladi. Faust sevgilisining azob-uqubatlarini ko'rganda iblisni la'natlab uni qutqarish uchun otiladi, uning qismatini o'zgartirmagan bo'lsa-da, qalbida yana insoniylik uyg'onadi.

Faust Mefistofelga qarata, ya'ni qalbidagi Shaytonga qarata shunday xitob qiladi:

«Og'zingni yum! Bu dahshatli so'yloq tishlaringni menga ko'rsatma! Ey buyuk va poyonsiz ruh! Sen meni bir bor ko'rding, qalbinga quloq tutding. Nega endi meni bu maxluq bilan, xayolida faqat yomonlik bo'lgan, o'zgalar g'amidan doimo yayragan bu benomus bilan bog'lading?»

Faust bilan Margaritaning so'nggi uchrashuvi asarning eng yorqin, ta'sirli sahifalaridandir. Bu yerda shaytoniy hislarga mag'lub bo'lgan insonlarning iztiroblari mahorat bilan tasvirlangan.

Asarning ikkinchi qismida Faustni o'zini Margaritaning mash'um qismati sababchisi deb bilib, og'ir iztiroblar iskanjasida qolgan holatda uchratamiz. Bu yerda ham uni jo'shqin hayot, go'zal tabiatning sehrli chorlovi, ilohiy qudrati qutqaradi, uning mudroq qalbida ikkinchi marotaba uyg'onish ro'y beradi.

*Tumanlar ichidan turguvchi sahar,
Senga yana shodon chiqurman peshvoz.
Azaliy ko'rking-la aylab musaxxar,
Zamin, bu kech menga bo'libsan hamroz.
Sen yana ko'ksimda uyg'otding istak.
Orzular ko'kida qilurman parvoz.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

Faust endi afsonaviy Yelenani izlab Mefistofel va kimyogar Vagner tomonidan shisha idishda yetishtirilgan sun'iy odamcha Gomunkul ko'magida safarga o'tlanadi. Go'zal Yelenani topadi, ular orasidagi xayoliy muhabbatdan Evforion tug'iladi. Faust sarguzashtlari ramzlarga boy, ular tag zaminiga yetish alohida diqqat va tafakkur talab qiladi. Evforion halok bo'ladi, go'zal Yelena ko'kka ko'tarilib g'oyib bo'ladi. Faust endi olam tashvishlari bilan band. U Mefistotel bilan imperatorlar urushida qatnashadi, qonuniy imperator g'alabasiga sabab bo'ladi. Imperator unga dengiz bo'yidagi botqoq va balchiq yerlarni in'om

qiladi, shu o'rinda ma'rifatchilik davrining ideal qahramoni — faoliyat kishisi, yaratuvchi inson namoyon bo'ladi, Faust bu yerlarni insonga xizmat qildirish uchun zo'r ishtiyoq bilan kirishadi. Faust bir umr izlanadi, inson umrining ma'nosi va mohiyatini anglab yetishga intiladi, nihoyat o'zi orzu qilgan «To'xta, ey daqiqa, go'zalsan g'oyat» deb ataluvchi lahzalar jonli, jo'shqin hayotda ekanligiga imon keltiradi, hayotdan ko'z yumar ekan, shunday xulosaga keladi:

*Uzoq hayot yo'lini o'tdim-u bosib,
Olam hikmatini ayladim yakun.*

*Kim — erk, hayot deb jang qilolsa har kun —
Erk-u hayot uchun o'sha munosib.*

(Erkin Vohidov tarjimasi)

«Faust» asari insonga nisbatan umid va ishonchga to'la. Hayotda ezgulik va taraqqiyot uchun kurash hech qachon so'nmaydi. Shu sababli ham asar yakunida Faust ruhi «Men bilan olishdi uzoq bu banda, Yuz tuban yiqildi vaqti yetganda», deya tantana qilayotgan shaytonga emas, jannat maloyikalari hukmiga o'tadi, inson qalbidagi iblisni yengishga muvaffaq bo'ladi.

ROMANTIZM

Romantizm (frans. romantisme) — XVIII asr va XIX asrning birinchi yarmidagi Yevropa va Amerika adabiyotidagi yoʻnalish. Boshda romantizm soʻzi lirik va qahramonlik qoʻshigʻi — romans maʼnosini anglatgan, keyin esa ritsarlar toʻgʻrisidagi yirik epik dostonlar shu nom bilan ritsarlik romanlari deb atala boshlagan. XVIII asrda Angliyada Oʻrta asrlar va Uygʻonish romantizm deb nomlanadi hamda sheʼriyatning asosiy unsuri hisoblanadi.

XVIII asr oxiriga kelib bu atama Germaniyada va XIX asr boshlarida Fransiyada oʻz davri yangi adabiyotini anglatish uchun qoʻllana boshlaydi. Keyinchalik ajoyib fantastik, sirli, sarguzashtga oid barcha narsa ana shu soʻz bilan atala boshladi. Bir qator boshqa Yevropa mamlakatlarida romantizm oʻzini klassitsizmga qarshi qoʻygan badiiy oqim tusini oladi.

Ushbu yoʻnalish vakillari oʻrta asrlar sanʼatini ulugʻlagan holda yangi davr sanʼatini ham inkor qilmadilar. Ular Dante, Shekspir, Servantes va Gyotelar timsolida buyuk romantiklarni koʻrardilar. Romantiklar sanʼatning asosiy xususiyatini insonning ichki olamiga eʼtibor berish, ruhiyatidagi tushunish mushkul boʻlgan, ongdan tashqari holatlarga urgʻu berishda deb bilardilar. Romantizmning tasvir obyekti ijodkorning orzu-ideallarini namoyish etuvchi xayoliy obrazlardir.

Romantizm maʼrifatchilik oqimidan keyin vujudga kelgan adabiy metod boʻlib, oʻz atrofidagi voqelik va hayotdan qanoatlanmay, boshqa real voqelikdan yuqoriroq va ideal, pokiza voqelikni orzu qilish, inson va jamiyatni mukammalroq koʻrish istagini oʻzida mujassam qiladi.

Romantiklar badiiy shaklni yangiladilar, tarixiy roman, fantastik qissa, liro-epik doston janrlarini yaratdilar, sahnani isloh qildilar. Romantizm davrida, ayniqsa, sheʼriyat rivojlandi, sheʼriy shaklning imkoniyatlari kengaytirildi.

Romantizm metod sifatida Germaniyada aka-uka Shlegallar va E.Gofman, Fransiyada V.Gyugo va de Stal, Angliyada Bayron va Shelli, Italiyada J.Leopardi va A.Mandozni, Norvegiyada G.Ibsenning

ilk ijodi, Polshada A.Miskevich va Yu.Slovaskiy, AQSHda F.Kuper va G.U.Lonfello, Rossiyada A.S.Pushkin, M.Yu.Lermontov, N.V.Gogol ijodida oʻz xususiyatlarini namoyon qildi.

ALEKSANDR SERGEYEVICH PUSHKIN

A.S.Pushkin rus adabiyotining eng yirik vakilidir. Uni «Rus adabiyotining dahosi» deb ataganlar. Zero, rus adabiyotidagi yangilanish, keskin koʻtarilish, uning kelgusidagi taraqqiyoti ana shu shoir ijodi bilan bogʻliq. Pushkinning zamondoshlari, u xalqni adabiyotni sevishtga va hurmat qilishga oʻrgatdi, jamiyatda adabiyotga zoʻr havas tugʻdirdi, yozuvchilarni esa rus kitobxonlarini qiziqtiradigan va unga foydali narsalar toʻgʻrisida yozishga oʻrgatdi, shuning uchun ham insof yuzasidan uni haqiqiy birinchi buyuk rus shoiri deb hisoblaydilar, oʻqimishli rus kishisi uning nomini tilga olganida unga zoʻr hurmat va minnatdorchilik bildirdi, deya eʼtirof etgan edilar.

Aleksandr Sergeyevich Pushkin 1799- yil 26- mayda Moskva shahrida tugʻilgan. Pushkinning ota-bobolari Rossiya tarixida ancha katta oʻrin tutgan obroʻli shaxslar boʻlgan. Ota tomondan bobosi Gavril Grigoryevich Pushkin oʻz davrining yirik amaldorlaridan boʻlgan, keyinchalik Pushkin «Boris Godunov» tarixiy tragediyasida bu shaxsga keng oʻrin beradi. Onasi tomonidan habash Ganniballar avlodiga borib taqalgan shoir Rossiya tarixidagi buyuk hukmdor Petrning asrandi oʻgʻli boʻlgan ushbu bobosining nomini faxr bilan esga oladi. Pushkin bu bobosi haqida «Buyuk Petrning arabi» asarini yoza boshlagan, lekin uni tugata olmagan. Buyuk Petr arabining kichik oʻgʻli Osip Abramovich Gannibal Pushkinning onasi Nadejda Osipovnaning otasi edi. Shoirning otasi Sergey Lvovich avval gvardiyachi Izmaylov polkida xizmat qilgan, keyinchalik harbiy xizmatdan boʻshab Moskvaga koʻchib kelgan boʻlib, zamonasining badavlat va boobroʻ kishilaridan edi.

Pushkin bolaligidan alohida eʼtibor va nazorat ostida turli guverner, guvernant ayollar qurshovida oʻsdi. Ulardan rus, fransuz, ingliz tillaridan ilk saboqlar oldi. Sergey Lvovich ilgʻor fikrli, madaniyatli, adabiyotga va ilm-fanga mehr qoʻygan maʼrifatli kishi edi. Shu sababli uning xonadoniga zamonasining taniqli shoir va yozuvchilari tashrif buyurib turardilar. Tabiatida ijodkorlik qobiliyati boʻlgan bola hayotida, albatta, bu tashriflar izsiz ketmadi.

Pushkin toʻqqiz-oʻn yoshlaridan sheʼr yoza boshladi, hatto kichik komediyalar, masallar ham toʻqigani haqida maʼlumotlar bor, biroq ular saqlanib qolmagan.

Oʻn ikki yoshida Pushkinni Sarskoye seloda tashkil qilingan litseyga oʻqishga beradilar. litsey Pushkin hayotida yangi bir sahifa ochadi,

uning shoirlik iste'dodining ochilishi ana shu davrga to'g'ri keladi, bu yerda qator do'stlar orttiradi. Pushkin tabiatan ta'sirchan va hissiyotga beriluvchan odam edi, bir muhabbat qo'yan odamini oxirigacha sevar, undan hech narsasini ayamas edi. Shu sababli litseydagi do'stlari bilan umrining so'ngigacha aloqasini uzmad. Sevimli litseyiga bag'ishlab bir necha ajoyib she'rilar yozdi, «Yevgeniy Onegin» she'riy romanida bu davr xotiralari ko'plab keltirilgan.

Pushkinning litseydagi olti yillik ta'limi uning bilimlarini boyitishda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bo'lg'usi daho shoir o'ta namunali o'quvchi emas edi, zero alohida iste'dodga ega shaxslar qat'iy qoliplar, tartibga bo'ysunishni yoqtirmaydilar. Shu sababli u muntazam darslarga tayyorlanishni yoqtirmas edi. Biroq Pushkin darsdan tashqari o'zi istagan tarix va adabiyotga oid asarlarni ishtiyoq bilan o'qir edi.

Litsey hayoti davomida uning ilk she'ri matbuot yuzini ko'rdi. Bu «Shoir do'stinga» deb nomlanuvchi she'r 1814- yili Moskvadagi «Вестник Европы» jurnalida bosilib chiqadi. litsey o'quvchilari orasida uning epigrammalari ham mashhur edi. Aynan shu litseyda yosh Pushkin iste'dodi chinakamiga tan olindi. Bu voqea shoir Derjavinning Sarskoye selo litseyiga tashrifi bilan bog'liqdir. Shoir o'zining «Sarskoye selo xotiralari» she'rini o'qiydi, Derjavin juda hayajonlanib ketadi va uni bag'riga bosmoqchi bo'ladi. Lekin hayajonga va xijolatga to'lgan Pushkin qochib berkinib oladi.

Pushkin 1817- yili litseyini tamomlab, Tashqi ishlar Kollegiyasiga ishga kiradi.

Xushchaqchaq, jo'shqin tabiatli Pushkinni Peterburg kiborlar doirasi yaxshi qabul qiladi, bu orada yosh ijodkorlar tashkil qilgan «Arzamas» jamiyatiga kiradi. 1818- yil birinchi yirik dostoni «Ruslan va Lyudmila» ni yozadi. Bu asar xalq og'zaki ijodi namunalari asosida yaratilgan. Bahodir Ruslan sehrigar Chernomor tomonidan o'g'irlab ketilgan qallig'i Lyudmilani axtarib topadi. Shoirning sodda va ravon uslubda yozilgan bu asari omma tomonidan zavq bilan qabul qilinadi. Doston rus adabiyotidagi yangilanish jarayoni boshlanganidan darak berar edi. Unda klassitsizm she'riyati kishanlariga, an'anaviy uslubga nisbatan isyon mavjud edi. Asar muallif bilan o'quvchi o'rtasida yangicha munosabat o'rnatilayotganidan dalolat beradi: klassitsizmdan farqli o'laroq ular hamfikrga aylanadilar, me'daga tegadigan quruq pand-nasihat o'rnini do'stona ohang, teng munosabat egallaydi.

Doston yaratilganidan keyin oradan ko'p o'tmasdan Pushkin Bessarabiyaga jo'natiladi va 1820—1824- yillari Rossiyaning janubida yashaydi. Tadqiqotchilar buni hurfikir Pushkinning asarlaridagi siyosiy ohanglarning hukumat boshliqlariga yoqmaganligi bilan izohlaydilar. Aleksandr I Pushkinni «zararsizlantirish» maqsadida janubga, Yekate-

rinoslavga «surgun» qiladi. Bu yerda betob bo'lib qolgan Pushkin general Rayevskiy oilasi bilan tanishib, u bilan birgalikda Kavkazga, bu yerdan esa Qrimga ketadi, qrim xonlarining poytaxti bo'lgan Boqchasaroyda bo'ladi, undan Kishinyovga o'tadi, keyin Kiyevda yashaydi, u yerdan yana Kishinyovga qaytgach bir necha yil oldin boshlagan «Kavkaz asiri» dostonini yozib tugatadi. Doston rus adabiyotidagi ushbu janrda yaratilgan birinchi romantik yo'nalishga mansub asar edi. Unda ingliz shoiri Bayronning ta'siri seziladi. Shoir o'z oldiga «XIX asr yoshlari uchun xos bo'lgan hayot va uning lazzatlariga nisbatan befarqlik, inson qalbining bevaqt qarishi»ni ko'rsatishni maqsad qilib qo'yadi. Doston Pushkinga katta shuhrat keltiradi, ayni paytda bu asar badiiy jihatdan ham yangi xususiyatlarini namoyon qiladi, rus adabiyotiga inson ruhiyatini murakkabliklari va ziddiyatlari bilan ko'rsatish tamoyilini olib kiradi.

1822- yilda «Boqchasaroy fontani» nomli uchinchi doston e'lon qilinadi. Xarakterlarning o'ta favquloddaligi, qahramonlar xatti-harakatlaridagi sirlik, sujetning kutilmaganligi dostonidagi romantik ruhni kuchaytiradi. Kavkaz, Qrim taassurotlari ostida yozilgan bu asar kitobxon tomonidan katta quvonch bilan qarshi olinadi. Shundan so'ng Pushkin ma'lum muddat Odessada xizmat qiladi va 1823- yili «Lo'lilar» asari ustida ish boshlaydi. Besarabiyada bo'lganida yaqindan tanishgan lo'lilar hayotidan olib yozilgan bu asarini 1824- yili Mixaylovskoye qishlog'ida tugatadi. Doston qahramoni Aleko kiborlar jamiyatidan, shaharning bo'g'iq muhitidan bezgan, uni lo'lilarning erkin hayot tarzi maftun qiladi. Biroq ana shu jamiyat tarbiyalagan xususiyatlardan o'zi ham qutulolmaydi, aql va idrokka bo'ysunmaydigan, faqat qalbiga quloq tutadigan lo'li qiz Zaremaga ehtirosli muhabbatining fojiali yakun topishi sababi ham shunda.

Pushkin 1824- yili ota-onasining mulki — Mixaylovskoye qishlog'iga surgun qilindi. Bunga uning Odessa general-gubernatori bilan kelishmovchiligi sabab bo'ladi. Mixaylovskoyeda uning «Qur'ondan iqtibos», «Andrey Shene», «Vakxik qo'shig'i», «18-oktabr», «Faustdan sahna», «Stenka Razin haqida qo'shiq» asarlari vujudga keladi. Shu yerda «Lo'lilar» asarini tamomlaydi. «Yevgeniy Onegin» she'riy romani, «Boris Godunov» tragediyalari ustida ish olib boradi.

Pushkinning «Boris Godunov» tragediyasi uning ijodi yangi yo'nalishga kirganidan dalolat beradi, asarlarida realistik uslubga moyillik ko'zga tashlana boshlaydi. Shekspir ta'sirida yozilgan ushbu asarda Pushkin klassik tragediyaga yangicha ruh olib kiradi, klassitsizmning «uch birlik» qonunidan dadil voz kechadi, she'riy va nasriy sahnalarni uyg'unlashtira biladi, jonli xalq tili leksikasidan erkin

foydalanadi. Ayni paytda tarix haqiqatiga sodiqlikka, qahramonlar xarakterini butun murakkabliklari, ziddiyatlari bilan namoyon qilishga intiladi.

Pushkin davrning ijtimoiy masalalaridan ham chetda turmadi, 1826-yilgi Rossiyadagi dekabristlar qo'zg'olonida shaxsan ishtirok etmagan bo'lsa-da, dekabrist do'stlari harakatiga befarq qaramadi. Pushkin chin hassos ijodkor sifatida erkinlik, haqiqat, umuman, ezgulik tarafdori edi, u har qanday ko'rinishdagi zulmga qarshi edi. Shu sababli shoh g'azabiga duchor bo'lgan do'stlariga chin dildan hamdard bo'ladi. Shu tariqa uning «Sibirga», «Arion» kabi she'rlari vujudga keladi.

Pushkinning bu davrda yaratilgan «Sezgi», «Uch kalit» kabi she'rlari inson hayotining ma'nosi, taqdirini yaratish uchun kurash va ayni paytda taqdiri azal oldidagi ojizlik tuyg'ularini ifodalaydi.

20-yillarning ikkinchi yarmida Pushkin «Yevgeniy Onegin» ustidagi ishini davom ettiradi. Romanning birinchi to'liq nashri 1833-yilda bosilib chiqadi.

Ushbu roman turi keyinchalik davom ettirilmadi. Biroq Pushkinning bu asari uning ijodida realistik yo'nalishlarning barqarorlashganidan dalolat beradi. Shoir tasvirda voqelikni aks ettirishning yangi, murakkab usullariga murojaat qiladi. Shoir bayonchi emas «ko'rsatuvchi» holatini egallaydi – rus hayoti manzaralari suratdagidek ko'z o'ngingizda jonlanadi. Ayni paytda unda davrning o'tkir ijtimoiy-axloqiy muammolari aks etadi.

Roman markazida Yevgeniy Onegin obrazi turadi. Onegin ziddiyatli, murakkab shaxs. U yuksak didli, zukko inson, atrofida ro'y berayotgan hodisalarni teran idrok etadi. Kiborlar muhitidagi munofiqlik, aldov, riyoni chuqur his qiladi, o'zini bu muhitga yot sezadi, undagi loqaydlik, zerikishning sababi shunda. Ayni paytda u o'z muhitining farzandi, uning hayot tarzi, odatlaridan voz kecha olmaydi. Pushkin Oneginning aniq maqsaddan, orzu-istaklardan xoli, loqayd umrguzaronligini tasvirlaydi, bu hayot bir maromda, karaxt bir tarzda kechaveradi.

Tatyana Larina romandagi yagona nurli obrazdir. Ko'ngli musaffo, ma'suma, tashqi tomondan ko'rimsiz va zaifgina bo'lgan bu qizda juda kuchli hissiyotga qodir ulkan qalb yashiringan. U Onegin timsolida hassos qalb, dardli insonni ko'ra biladi, shu sababli uni sevib qoladi. Tatyana Oneginga she'riy maktubi asarning eng kuchli o'rinlaridandir. Biroq Onegin Tatyana'sning muhabbatini rad etadi, zero muhitning yengil-yelpi sarguzashtlariga o'rgangan, hatto sevgi ham ko'ngil ermagiga aylangan qalb kuchli ehtiros bilan yo'g'rilgan bunday muhabbatga tayyor emas edi. Onegin muhabbatdan ham zerikib ulgurgan, uning o'tkinchiligiga imon keltirgan edi. Shu qarash yetovida

bemaqsad, shunchaki dilxushlik uchun Tatyana'sning singlisi Olgaga xushomad qiladi, o'zi qadrlamagan narsani o'zgalar qadrlashi mumkinligini o'ylamaydi. Pirovardida Olgani chin dildan sevuvchi do'sti Lenskiy bilan qattiq nizolashishgacha borib yetadi, oqibatda esa duelda uning umri bevaqt xazon bo'lishiga sabab bo'ladi.

Oneginning loqaydligi aslida aldovga, riyoga asoslangan muhitga isyon bo'lib, bu yo'l bilan bemaqsadlik, bemaslaklikdan xalos bo'la olmaslikni u tushunib yetmadi. Oneginning fojiasi ham shunda.

Roman so'nggida qahramonning mudroq hayotida o'zgarish ro'y beradi, o'zi bir vaqtlar rad etgan Tatyana'sni kiborlar muhiti davrasida, badavlat qari generalning xotini, aslzoda xonim qiyofasida ko'radi va birdaniga uni sevrishini anglab yetadi. Oneginning qalbi tubida cho'kib yotgan asl insoniy hissiyotlar uyg'onadi, muhabbat ham alamli, ham shirin tuyg'ularini qo'zg'aydi. Tatyana tabiatiga sodiq qoladi, Oneginni hali ham sevadi, biroq u birovlarining iztirobi evaziga muhabbatga erishish adolatdan emas deb biladi, eriga sodiq qolishga qaror qiladi.

Yozuvchi Oneginni sevgi, hijron iztiroblari bilan to'lgan holda qoldirib, romanini yakunlaydi.

«Yevgeniy Onegin» she'riy romani Pushkin ijodidagi realizm tomon tashlangan yangi qadam bo'ldi, unda voqelik, xarakterlarning realistik tasviri, ayni paytda zamonasining muhim ijtimoiy-axloqiy muammolari aks ettirilganligini kuzatish mumkin. Shu tariqa Pushkin keyinchalik rus adabiyotida Gogol, Tolstoy, Dostoyevskiy, Chexov kabi yozuvchilar tomonidan yuksak cho'qqiga ko'tarilgan realistik yo'nalishlarga asos soldi.

1830-yilning kuzini Pushkin Boldinoda o'tkazadi. Bu yerda u «Kolomnodagi kulba» dostonini yozib tugatadi. Bu asarning sujeti atayin soddalashtirilgan, shoir go'yoki yozuvchidan nasihatgo'ylik, o'gitbozlikni kutuvchi tanqidchi bilan bahs-munozaraga kirishadi.

Pushkinning «Belkin qissalari» asari ham Boldinoda yaratilgan. Unda yozuvchi har biri mustaqil bo'lgan hikoyalarni bir nom ostida birlashtiradi. Bu hikoyalarda realizmga moyillik sezilsa-da, romantizm elementlari hali kuchli. Pushkin qissa deb atagan bu hikoyalar sujeti asosidagi voqealar aksar holda favqulodda, kitobxonni qiziqtiruvchi, sarguzashtga moyil, bir oz g'ayritabiiy xarakterda. Yuqorida eslatib o'tilgan «Bo'ron» hikoyasida kuyovning almashib qolishi, «Qishloqi oyimqiz» da aslzoda qizning badavlat takabbur yigit muhabbatini qozonish uchun qishloqi oyimqiz qiyofasiga kirishi, «O'q uzish» hikoyasi qahramonining qasos tuyg'usini qalbida saqlab yurishi kabilar romantizm asarlari va qahramonlariga xos xususiyatlar bo'lib, mazkur to'plamga kirgan asarlarning umumiy jihati sifatida ajralib turadi. Hikoyalarning yechimlari ham kutilmagan — «Bo'ron» da aldangan

qiz aynan o'sha adashib nikohlangan yigitni keyinchalik sevib qoladi va hikoya so'nggida bu oshkor bo'ladi, «Qishloqi oyimqiz» da esa badavlat yigit sevib qolgan «Qishloqi oyimqiz» otasi uylanishga undagan, yigit esa uylanishni istamagan aslzoda qiz bo'lib chiqadi, «O'q uzish» qahramoni qasosi ham kutilmagan — u raqibini jisman mahv etishdan emas, uning ko'zida o'lim vasvasasini ko'rishdan taskin topadi...

«Belkin qissalari» romantik elementlarning kuchliligiga qaramay tasvirning soddaligi, manzara va xarakterlarning tabiiyligi, detallarning haqqoniyligi bilan realistik rus novellasining dunyoga kelishi uchun asos yaratdi.

Shoirning Boldinodagi sermahsul ijodi shu bilan cheklanmadi, uning kichik tragediyalari ham shu yerda yozildi. «Xasis ritsar» Molyerning «Xasis» asari ta'sirida yozilgan. Biroq muallif unda Molyerdan farqli o'laroq shunchaki ziqna obrazini yaratish bilan cheklanmaydi. Uning qahramoni ritsarlik fazilatlarini o'zida mujassamlashtirgan, ayni paytda savdogarga xos ochko'zlik, oltinga bo'lgan xirs juda kuchli, bu ehtiros darajasiga ko'tarilgan. Uning tabiatidagi shafqatsizlikning asosi ham shunda. «Motsart va Salyeri» tragediyasida inson tabiatidagi yana bir illat — hasad mavzusi yoritiladi. Daho san'atkor, noyob iste'dod sohibi Motsart tabiatan butunlay Salyerining aksidir. Chinakam iste'dod uchun esa yovuzlik begonadir. «O'rtamiyonalar xudosi» Salyeri qalbida xudbinlik illati avj olgan, Motsart dahosini tan oladi, ayni shu narsa uning qalbini kalamushdek kemiradi, pirovardida hasad, yovuzlik ulkan talantni mahv etadi.

Jahon adabiyotida mashhur Don Juan obrazi yaratilgan «Tosh mehmon», Vilsonning «Vabo shahri» asari asosida yaratilgan «O'lat paytidagi bazm» tragediyalari ham Boldinoda yoziladi.

1831- yili Pushkin xorijiy ishlar kollegiyasiga xizmatga kiradi. Bu yerda u davlat arxiviga murojaat etish huquqiga egaligidan foydalanib Buyuk Pyotr tarixini yozishga ahd qiladi.

1833- yili «Mis chavandoz» dostonini tamomlaydi. Dostonda shoir Pyotrning Rossiya tarixida boshlagan yaratuvchilik faoliyatini ma'qullagan holda, ushbu harakat zulmga, zo'ravonlikka, kuchga asoslanganligini ham ko'rsatadi. Pyotr «taqdirning buyuk hukmdori», uning zimmasiga katta tarixiy vazifa yuklatilgan va u shu vazifani ado etgan. Biroq nima evaziga? Dostonda darveshsifat Yevgeniy obrazida shoir shu fikrni ilgari suradi. Yevgeniy shohga «Rossiyani temir uzangi» bilan jilovlagani uchun ta'na qilishga jur'at etadi.

1833- yili yozilgan «Pikovaya dama» qissasida Rossiyada shakllanayotgan yangi ijtimoiy munosabatlar qahramonlar qiyofasiga o'z muhrini bosganligini sezish mumkin. Bu davr kishisi inson hayotida

pulning, boylikning muhimligini chuqur his etadi, boyib ketish yo'llarini izlaydi. Qissa qahramoni German xarakterida metin iroda, maqsadga intiluvchanlik, faollik mujassamlangan. Lekin maqsad yo'lida u barcha insoniy tuyg'ularni ham pisand qilmadi, yo'ldagi to'siqlar nimaning evaziga olib tashlanishining u uchun ahamiyati yo'q.

30- yillarda yozilgan ko'plab asarlari shoirning Rossiyadagi krepostnoylik muammosiga munosabatini aks ettiradi. («Goryuxin qishlog'i tarixi»). 1833- yili Pushkin Rossiya tarixida chuqur iz qoldirgan Pugachev qo'zg'oloni bo'lib o'tgan yerlarga sayohat qiladi, u haqidagi hikoyalar, qo'shiqlarni yig'adi. Shu tariqa «Pugachev tarixi» asari vujudga keladi. Dehqonlar qo'zg'oloni mavzulari «Dubrovskiy» (1832—1833), «Kapitan qizi» (1833—1836) asarlarida ham aks etadi.

«Dubrovskiy» asari asosida sarguzasht sujeti yotadi. Boy, shafqatsiz Troyekurov bilan kambag'allashib qolgan Dubrovskiylar xonadonining yosh merosxo'ri Dubrovskiy o'rtasidagi ziddiyat sujetni harakatlantiradi. Dubrovskiy xo'rlangan otasi uchun qasos oladi. Bu yerda romantik muhabbat mojarosini ham kuzatish mumkin. Dubrovskiy va uning ashaddiy raqibining qizi o'rtasida muhabbat paydo bo'ladi, uning yakuni esa baxtsiz yechim topadi. Dubrovskiyning fransuz tili muallimi qiyofasida troyekurovlar xonadonida yashashi ham avanturistik asarlar sujetini yodga soladi. Ayni paytda o'z xo'jasi uchun qo'zg'olon ko'targan dehqonlarning hayotiy obrazi, qo'zg'olonning dahshatli manzarasi haqqoniyligi, jonliligi bilan maftun qiladi.

Romantik elementlarga boy, bir qarashda ikki yoshning ishqiy sarguzashtlari haqida hikoya qiluvchi «Kapitan qizi» qissasida Pugachev qo'zg'olonining bevosita, realistik tasvirini ko'ramiz. Shoir qo'zg'olonning shafqatsiz, xunrezlik mohiyatini rad etadi, Pugachev harakatini oqlamaydi. Biroq hayot haqiqatiga sodiq shoir qo'zg'olon sardorining qiyofasini muhabbat bilan bo'lmasa ham, uni tushunib, tabiatidagi mardlik, tantilik, shoirona romantiklik xislatlarini tan olgan holda chizadi. Kitobxon ko'z o'ngida johil, vahshiy olomonni maqsad yo'lida birlashtirgan dono, ayni paytda mug'ombir, shafqatsiz, shu bilan birga adolatli dehqon obrazi gavdalanadi.

Pugachev qo'zg'oloni bilan bog'liq faktlarni yig'ish chog'ida Pushkin ko'plab xalq ertaklari va qo'shiqlarini yozib oladi, keyinchalik ulardan «Kapitan qizi» romanida, «Suv parisi» dostonida foydalanadi. 30- yillarda esa «Pop va uning xizmatkori Balda haqida ertak», «Shoh Sulton haqida ertak», «Oltin tojli xo'roz haqida ertak» asarlari dunyoga keladi.

1831—1836- yillarda Pushkin she'rlar yozishda ham davom etadi. «Shaytonlar», «Tunda uyqusizlikda bitilgan she'rlar», «Kuz» kabi she'rlarida ijodkor olamining sirli jabhalariga sayr etiladi, «Litsey

qanchalar ko'p bayram qilgani sari...», «Men yana keldim», «Shahardan tashqarida o'ychan kezganimda» kabi she'rlari she'riyat, tabiat, hayot va mamot mavzulariga bag'ishlanadi. «Men o'zimga haykal qo'ydim...» she'rida esa shoir go'yo o'zini oldinda kutayotgan fojiani sezgandek bo'ladi, inson tafakkurining buyukligi, iste'dod nomining o'chmasligi, chin san'at asarlari boqiyiligi kuylanadi.

Pushkin ijodiy yetuklik davriga kirgan palla ayni paytda uning hayotidagi so'nggi bosqich bo'lib qoldi. Bu davrda shoir hayotida qator ko'ngilsizliklar ro'y berdi. 1833- yilda Pushkinga shoh Nikolay tomonidan kamer-yunker unvoni berildi. Endi shoir saroy ballariga tashrif buyurishi, saroy odob-axloq qoidalariga amal qilishi lozim edi. Qoliplarga sig'maydigan shoir qalbi uchun bu yoqimsiz vazifa edi, iste'foga chiqishga urinishlar bekor ketadi. Buning ustiga shoir hukumatdan oldindan 30 ming so'm maosh oladi, endi u o'zi sevmagan kasbni oxirigacha bajarishga majbur.

Umuman, tadqiqotchilar Pushkin hayotining bu davrida uning kayfiyatidagi tushkunlik, qoniqmaslik hissini ta'kidlaydilar. Kavalegrad polki poruchigi, fransuz muxojiri J.Dantes bilan shoir o'rtasida nizo chiqishi ham uning mahzun, daqqi muhitdan zada kayfiyatiga mos edi. Saroy kiborlar guruhi o'rtasida shoir va uning xotini sha'nini bulg'ovchi ig'vo-bo'htonlar tarqaladi. Buni ta'sirchan, nozikqalb shoir ko'tara olmaydi. 1837- yil 27- yanvarda Pushkin va Dantes o'rtasida duel bo'lib o'tdi va shoir og'ir yaralandi. Ikki kundan so'ng, 29- yanvarda Rossiyaning buyuk shoiri dunyodan ko'z yumdi.

Pushkin rus madaniyati tarixiga rus adabiy tili va yangi adabiyotining asoschisi sifatida kirgan. Ayni paytda shoirning o'lmas adabiy merosi jahon adabiyotining ham ajralmas mulki bo'lib kelyapti.

REALIZM

Realistik elementlar barcha davrdagi ijod namunalarida mavjud. Realizm (lotincha realis — ashyoviy) — hayot haqiqatini asliga muvofiq tasvirlash, detallar va obrazlarning haqqoniyligini talab qiladi. Hayot haqiqatiga sodiqlik — uning asosiy shioridir. Realistik obrazlar va hodisalarning hayotiyliklarga alohida e'tibor berganlar. Asar tili, qahramon nutqi, sujet, konflikt kabi unsurlarning barchasi haqqoniylik talabiga bo'ysundirilgan. Bu metod ijodkorning o'zini qurshab turgan voqelik va insonlar to'g'risida o'ylagan haq gapini aytish, kitobxon ko'z o'ngida real hayot va real insonlarni gavdalandirish yo'li bilan voqelik va inson to'g'risidagi haqiqatni ko'rsatish imkonini beradi. Realistik adabiyot buyuk namoyandalarining haqiqat kurashchilari sifatidagi xizmatlari beqiyosdir.

Fanda realizmning ilk bor qachon paydo bo'lganligi to'g'risida aniq fikrga kelinmagan. Ko'plab tadqiqotchilar realizm ildizlarini juda qadim zamonlardan izlaydilar. Ibtidoiy insonning qoyalarga chizgan rasmlari va antik adabiyot namunalarida ham realistik unsurlarni kuzatadilar. Biroq realizmning badiiy tizim sifatida shakllanishi Uyg'onish davri bilan bog'lanadi. Aynan shu davrga kelib insonga, uning qalbiga, kechinmalariga e'tibor kuchayadi, tabiiy tuyg'ulari bo'rttirib tasvirlanadi, kechinmalarga shoirona ruh beriladi. Shekspir, Servantes asarlarida realizmning o'ziga xos tarzda namoyon bo'lganligini ko'rish mumkin.

Realizm taraqqiyotidagi ikkinchi bosqich ma'rifatchilik davriga to'g'ri keladi. XVIII asrda ingliz realistik romani vujudga keladi (D.Defo «Robinzon Kruzo» romani bilan ushbu janrga asos soladi). Inson aqliga, uning imkoniyatlariga yuqori baho beruvchi ma'rifatchilik realizmi hayot hodisalari va insonlar xatti-harakatlarini aqlga muvofiq yoki muvofiq emasligidan kelib chiqib baholar edilar. Aqlga to'g'ri kelmaydigan xatti-harakat deganda barcha qoloq urf-odatlar, eskirgan tartibotlar tushunilar edi. Shu sababli ma'rifatchilarning ijobiy qahramonlari o'tkir aqli bilan ajralib turadilar, salbiylari esa qoloq, johil odamlar. Ma'rifatchilik realizmi shartlilikka yo'l qo'yadi, fantastik elementlardan foydalanadi. (Masalan, Defo, Svift

qahramonlari yoki Gyotening «Faust» asarini misol qilib keltirish mumkin).

XVIII asr adabiyotida realizm va romantizm o'rtasida keskin chegara o'rnatish qiyin. Masalan, fransuz adibi Prosper Merime asarlarida qahramonlar, sujet romantik asarlarga xos bo'lsa-da, faktik aniqlik uslubdagi xolislik uni realizmga yaqinlashtiradi. Ingliz adabiyotida Charlz Dikens asarlarida maishiy-ijtimoiy roman an'analari davom ettiriladi, hayotiy manzaralar, hayotiy odamlar obraziga murojaat etiladi, ayni paytda avantyuristik o'rinlar, jinoyat, sirlik kabi unsurlarning qo'llanishi romantik metodda yaratilgan asarlarni yodga soladi.

XIX asrda realizm yangi bosqichini boshladi. Flober, Mopassan, rus adabiyotida Lev Tolstoy, A.P.Chexov kabi yozuvchilar ijodda renessans va ma'rifatchilik realizmidan farqlanuvchi xususiyatlarini namoyon qildilar. Fransuz adibi Floberning «Bovari xonim» romanida realizm an'alaridan keskin uzilish seziladi, bu asar realizmga xos hayot haqiqatiga sodiqlikni yaqqol namoyon qiladi. Endi insonning ijtimoiy hayot bilan munosabati, uning taqdiriga ijtimoiy muhit, tartibotlar ta'siri diqqat markaziga ko'chadi. Ayni paytda inson ruhiyati, qalbi tahliliga alohida e'tibor beriladi.

Rus adabiyotida N.V. Gogol tomonidan kashf etilgan tuzum tartibotlari, ijtimoiy muhit ta'sirida maydalashgan «kichkina odam» qalbi, kechinmalari F.M.Dostoyevskiy, Anton Chexov ijodida yetakchi mavzuga aylanadi. Dostoyevskiyning bir qarashda noan'anaviy tuyulgan asarlarida inson qalbining o'ta murakkab, sirli manzaralari, hali qalamga olinmagan tublari ochib ko'rsatiladi.

XX asr boshlarida rus adibi Mixail Sholoxov, o'zbek adabiyotida Cho'lpon, Qodiriy bu metodning o'lmas namunalarini yaratdilar. Amerika adibi Ernest Xeminguey, ingliz adibi Somerset Moem kabi yozuvchilar ijodida realizm o'zining yangi bosqichiga ko'tarildi, keyinchalik qirg'iz yozuvchisi Chingiz Aytmatov, rus yozuvchilari M.Shukshin, V.Rasputin kabilarning mazkur metod imkoniyatlarini namoyon qiluvchi asarlari vujudga keldi.

Realizm uzoq davom etgan taraqqiyot bosqichini boshidan kechirgan, yuqorida ko'rsatib o'tilganidek, uning unsurlari, xilma-xil ko'rinishlari adabiyot tarixining barcha bosqichlarida kuzatilgan bo'lsa-da, uning tugal metod sifatida o'z imkoniyatlarini to'la namoyon qilishi XX asrga to'g'ri keladi. XX asr jahon adabiyotida ingliz adibi S.Moem, amerikalik E.Xeminguey, Lotin Amerikasi adibi Gabriel Garsia Markes singari adiblar ushbu oqimning eng ko'zga ko'ringan, uning rivojiga katta hissa qo'shgan va ayni paytda uni ulkan kashfiyotlari bilan boyitgan, biri ikkinchisini takrorlamaydigan o'ziga xos ijodkorlardir.

SOMERSET MOEM

Uilyam Somerset Moem — buyuk ingliz yozuvchisi, XX asrning mumtoz adibi degan sharaflı nom egasi. U uzoq va mazmunli hayot kechirdi. XIX asr oxirida ijodini boshlagan yozuvchi ikkinchi jahon urushidan keyin unga yakun yasadi. Yarim asrdan ko'proq davom etgan faoliyati davomida o'lmas asarlar yaratdi. U adabiyot maydoniga endigina kirib kelganida hali Oskar Uayld tirik edi, Kipling shuhrat cho'qqisini egallagan, Gerbet Uellss va Bernard Shou, Jon Golsuorsi va Arnold Bennet kabi yozuvchilar juda tanilgan edi. Moem endi kitobxonlar ommasi tomonidan tan olinib boshlaganda adabiyotga yangi bir to'lqin kirib keldi. Ular jasur «tajriba qiluvchi», yangi yo'llar izlayotgan Jeyms Joys, Virjiniya Vulf, Devid Gerbert Lourens kabi ijodkorlar edi. 30- yillarning shiddatli ijtimoiy-siyosiy hayotida ijtimoiy-sinfiy to'qnashuvlardan xoli bo'lgan Moem ijodi o'ziga xos va kamtarona ko'rinar edi. Moemni jamiyatdagi o'zgarishlar cho'chitar edi. Uning asarlaridagi yashirin mung, tushkunlik va qoniqmaslik hissining sababini tanqidchilik shundan ko'rardi. Moem ijodda asosan realistik tamoyillarga tayangan bo'lsa ham, asarlarida naturalizm va modernizm ta'siri sezilib turardi.

Somerset Moem 1874- yili Fransiyaning Parij shahrida tug'ildi. Otasi huquqshunos bo'lib, Britaniyaning Fransiya'dagi elchixonasida xizmat qilar edi. Moemlar oilasida huquqshunoslik ota meros kasb edi. Bobosi Angliya'dagi Huquqshunoslar jamiyatining asoschilaridan biri edi. Moemning otasi ham yuristkonsult kasbini tanladi. U ayni paytda sayr-u sayohatni, dunyo kezishni yaxshi ko'rardi. Sayohatlari natijasida ajoyib kutubxona yaratgan edi. Biroq u hayotdan erta ko'z yumdi. Moem otasidan ajralganda 10 yoshda edi, ikki yil burun esa onasi vafot etgandi. Uni ruhoniylar amakisi o'z tarbiyasiga oladi va shu tariqa yosh Moem Angliya'ga qaytadi. Kenterberida uch yil boshlang'ich maktabda ta'lim oladi, keyin esa o'pka kasalligi tufayli Fransiyaning janubiga yuboriladi.

Moem 18 yoshida Angliya'ga qaytadi. Bundan buyongi ta'lim va kasb tanlash masalasini hal qilishi lozim edi. Amakisi yosh Moemning ruhoniylar bo'lishini istardi. Lekin Moem bunga qat'iy qarshilik bildiradi, Moem ayni paytda Kembrij universitetiga kirish taklifini ham rad etadi va shifokorlik kasbini tanlaydi. Tibbiy ma'lumotni Londonda, avliyo Tomas kasalxonasida oladi. Moem haqiqiy hayotni ko'rishni istardi, shu sababli Londonning qashshoq aholi yashovchi Lambert mavzesida ishlashga qaror qiladi. Uch yillik tajribasi uning faqat shifokor sifatida emas, yozuvchi sifatida shakllanishida ham katta rol o'ynadi. Keyinchalik «Yakun yasab» asarida bu davrning inson qalbini, ruhiyatini

o'rganishda katta maktab bo'lganligini ta'kidlagan edi. Moemni insonning pardalanmagan asl qiyofasi qiziqtiradi, shu sababli ham uning asarlarida ko'ngli buyurgancha yashashni ixtiyor etgan qahramonlar ko'p kuzatiladi.

Moemning birinchi romani «Lambertlik Liza» 1897- yilda naturalizm an'analarda yozilgan. Bu roman oddiy ayol taqdiri haqida bo'lib, u atrofidagi johil kishilar tufayli sevishtirish huquqidan mahrum qilinadi.

1907- yilda yozilgan «Ledi Frederik» pyesasi Moemga katta shuhrat keltiradi. Aslida bu asar sof tijorat maqsadida yozilgan, ko'ngilochar komediya edi.

1915- yilda Moemning eng yaxshi romanlaridan biri bo'lgan «Inson ehtirolari yuki» nashr etiladi. Bu asar realizm yo'lida yozilgan bo'lib, ma'lum ma'noda avtobiografik xarakterga ham ega.

Birinchi jahon urushi boshlangach, Moem avtosanitar qismiga chaqiriladi va Fransiya xizmat qiladi. Keyin bir yil davomida Shveysariya razvedka bo'limida ishlaydi. Hatto 1917- yilda Britaniya razvedkasi tomonidan mahfiy vazifa bilan Sankt-Peterburgga boradi. Bu yerda zimmasiga yuklangan vazifani amalga oshirmagan bo'lsa-da, sevimli yozuvchilari Tolstoy, Dostoyevskiy, Chexovlarni bergan yurtda bo'lib kelganidan afsuslanmaydi.

Urush oxirida Shotlandiyadagi sil kasalliklari shifoxonasida davolanadi. U kasalxonadan chiqqanda, urush tugagan edi.

Moem marhum otasidan sayohatga ishqibozlikni meros qilib olgan edi. U dunyoning ko'pgina joylarini kezib chiqadi. O'zi bilgan, ko'rgan joylarni asarlarida tasvirlaydi. Uning qahramonlarini goh Yevropa va Amerika mamlakatlarida, goh Tinch okeani orollarida, goh uncha katta bo'lmagan port shaharlarida uchratish mumkin. Yozuvchi dunyoni kezar ekan, uning diqqat markazida inson turadi.

Moemning yozuvchi sifatida shakllanishi oson kechmagan. U o'zini havaskor yozuvchi deb hisoblardi. Biroq shunga qaramasdan tirikligidayoq shuhrat cho'qqisini egallay olgan ijodkor edi. Uning kitoblari nihoyatda tezlik bilan sotilib ketar, nashriyotlarga katta foyda keltirar edi. Bunga u iste'dod va mehnati bilan erishgan. Fransuz yozuvchilari Zolya, Stendal, Balzak, A. Frans, ayniqsa, Mopassandan ta'sirlangan. Falsafa, tibbiyotdan yaxshi xabardor bo'lgan. Inglizlardan J. Svift nasrini sevgan. Tanqidchilik Moem asarlarida lirizm yetishmasligini ko'rsatib o'tadi. Buni yozuvchining o'zi ham tan olgan, biroq bu narsani kamchilik deb hisoblamagan. «Nosir sifatida, — deb yozadi u, — men neolit davrida g'ordagi gulxan yonida ertak aytib beruvchilarning asrlar osha bugungacha yetib kelganlari sirasiga kiraman. Men gapirib beradigan narsam bo'lsa, juda qiziq hikoya qilib bera olaman. Boshqa hech qanday maqsadni o'z oldimga qo'ymayman».

Moemning 1919- yilda yozilgan mashhur romani «Oy va sariq chaqa» da ham shu usulni ko'ramiz. Asar qahramoni Charlz Striklend juda g'aroyib tabiatli shaxs. U san'at yo'lida hayotning barcha ne'matlaridan voz kechadi. Oilasi, yaxshigina daromad keltiruvchi ishini tashlab Taitiga ketadi va butunlay o'zini san'atga bag'ishlaydi. Striklend tanlagan san'at yo'li oson emas edi, qanchadan-qancha moddiy va ma'naviy zarbalarga dosh berish, nafs tuyg'usini yengish lozim bo'lardi. Chunki yashash uchun pul kerak edi. U chizgan suratlarini tirikligida hech kim tushunmaydi, sotib ham olmaydi. U ham jismonan, ham ruhan juda baquvvat odam. Striklendni o'zgalarning u haqda nima o'ylashlari, san'ati keltiradigan foyda, shon-shuhrat, hayotning moddiy tomoni umuman qiziqitirmaydi. U o'z iste'dodini himoya qila biladi. Uning uchun muhimi ijod qilish, ko'nglidagini mo'yqalam orqali ifodalash. U kimdir va nima uchundir emas, taqdirida san'atkor bo'lish yozilgani uchun ijod qiladi. Biroq ayni paytda bu san'at fidoyisi atrofidagilarni unutib qo'yadi. U san'at ham odamlarsiz mavjud bo'lolmasligi haqida o'ylamaydi. Striklend taqdiri fojiali tugaydi. U Taitida og'ir kasallikdan vafot etadi. Striklend faqat orzular bilan yashar edi, ma'lum ma'noda o'zi istagan ijod erkinligiga erishadi ham, ammo u erishgan erkinlik o'tkinchi. U faqat ruhiy ozodlikka erishgan, buni u ilhom holatida sezgan. Biroq voqelikning fojeiy yakunidan xalos bo'la olmaydi.

Moem «Missis Kredok» (1900), «Sernaqsh qoplama», «Pirog va pivo» (1930), «Burchak» (1932), «Teatr» (1937), «Rojdestvo ta'tillari» (1939) kabi romanlar muallifi. Bu asarlar asosida o'tkir dramatik ziddiyatlar yotadi.

Moem iste'dodi hikoya janrida yorqin namoyon bo'ladi. Uning hikoyalari, odatda, juda qiziqarli sujetga ega bo'lib, kitobxon diqqati bir zunga ham chalg'imagaydi, yechim esa mutlaqo kutilmagan bo'lib chiqadi. U o'tkir sujetni psixologizm bilan uyg'unlashtira biladi. Moem realist sifatida hikoyalarida barcha narsaning hayotga mos bo'lishiga intilishini ta'kidlaydi. O'zi aytganidek, fantastikadan, uydirmadan qochadi. Biroq shunga qaramasdan uning hikoyalarida inson kutilmagan tomondan kashf qilinadi, uning kutilmagan jihatlari ochiladi. Moemning ko'plab hikoyalar to'plamlari nashr qilingan. Ular orasida «Barg titrog'i» (1921), «Kauzarina» (1926), «Birinchi shaxs tilidan» (1931), «Taqdir o'yinchoqlari» (1947) ayniqsa shuhrat qozongan. Hayotiy voqealar kutilmagan, inson xatti-harakati jumboq bo'lishi mumkin. «Insonga xos nimadir» hikoyasining qahramoni badavlat va go'zal Betti hayoti shu fikrning isboti. U san'atni, adabiyotni sevadi. Nihoyatda oqila ayol. Tabiat uni yuksak did bilan taqdirlagan.

Lekin bu ayol hayotining o'zgalardan yashirin qorong'i tomonlari ham bor. U boylik uchun sevmagan kishisiga turmushga chiqadi, keyinchalik bu odam bilan ajralishadi, uning baxtsiz hayoti fojiali yakunlanishiga sabab bo'ladi. Xizmatkor haydovchisi bilan ishqiy munosabatga kirishadi. Ayni paytda buni pardalay biladi. Shunisi qiziqki, uni bir umr sevgan, bilim va daraja jihatidan unga munosib Kerazersning sevgisini bila turib uning turmushga chiqish taklifini rad etadi. Betti hayotining tuban tomonidan uyalmaydi, o'zini baxtli deb biladi, chunki u istaganicha hayot kechiradi. «Jeyn» hikoyasidagi vaziyat ham kutilmagan. Nihoyatda kamsuqum va yosh bo'lmagan missis Fauler to'satdan o'zidan 26 yosh kichik yigitga turmushga chiqadi. Unga uylanayotgan yigitning hech qanday g'arazli niyati yo'q. U chindan ham Jeynni sevadi. Yana ham qizig'i, ma'lum muddat o'tgach, kiborlar jamiyatida hammaning e'tiboriga sazovor bo'lgan Jeyn eri Gilbert bilan ajrashib, yana boshqa yaxshi bir odamga turmushga chiqadi. Bir qarashda g'aroyib tuyulgan bu hodisa g'oyatda tabiiy hikoya qilinadi. Yosh ham, aytarli go'zal ham bo'lmagan Jeynning eng muhim fazilati uning soddaligi va qalban beg'uborligi. U boshqacha ko'rinishga intilmaydi ham, shunisi bilan o'zgalarni maftun qiladi. Inson yuksakliklarga ko'tarilishi va nihoyatda tuban ketishi ham mumkin. Chunki qanchalar ruhan yuksak parvoz qilmasin, baribir, u yer odami va unga zamin tashvishlari begona emas. Biroq yozuvchi ko'proq ruhiy yuksaklikka erisha bilgan, tan ehtiyojlarini yenga olgan qahramonlarga qoyil qoladi. Uning «Sanatoriy», «Bo'ysunmas» hikoyalari shu jihati bilan diqqatga sazovor. «Sanatoriy» hikoyasining kasallik tufayli o'limga mahkum qahramoni sevib qoladi. Uning muhabbati o'lim oldidagi qo'rquvni yengishida yordam beradi.

«Bo'ysunmas» hikoyasining qahramoni Annet o'zi tushib qolgan vaziyatga bo'ysunishni istamaydi. Voqealar urush paytida bo'lib o'tadi. Nemis soldati tomonidan nomusi toptalgan Annet og'ir vaziyatga tushib qoladi. Lekin nemis Gans kutilmaganda Annetni chindan ham sevib qoladi. Unga uylanmoqchi, tug'ilajak farzandga otalik qilmoqchi bo'ladi. Bundan qiz foydalanishi mumkin edi, chunki uning holatida bu eng qulay yo'l. Ota-onasi ham qizini insofga chaqiradilar, chunki Gans ularni sovg'alar bilan ta'minlar, buning ustiga qizlarini sharmandalikdan qutqarmoqchi edi. Biroq Annet uchun bundan ham yuksakroq narsalar bor. U vatanini toptagan bosqinchiga bo'ysunishni istamaydi. Ayni paytda kurashda yolg'iz edi. Annet yengilmaslikka qaror qiladi, jinoyatga qo'l uradi — farzand tug'ilgach, uni cho'ktirib o'ldiradi. Dahshatli jinoyat. Biroq Annet o'z qalbiga qarshi bormadi, bu uning ma'naviy g'alabasi edi. Somerset Moem 1965- yilda vafot etadi.

ERNEST XEMINGUEY

Buyuk Amerika yozuvchisi Ernest Xeminguey hayoti tirikligidayoq afsonaga aylangan edi. Sayohat-u sarguzashtlarga, zafar va mag'lubiyatlarga, sevgi va ayriliqlarga boy umri davomida bu ajoyib shaxs o'lmas ijod namunalarini yaratdi. Adabiyot, badiiy ijod uning hayoti mazmunini tashkil qilar edi.

Xeminguey 1899- yil 21- iyulda Chikagoning Ouk-Park shahrida tug'ilgan. Onasi Greys Xoll opera qo'shiqchisi edi. Shifokor-terapevt va sportchi bo'lgan Klarens Edmonsni uchratgach, Greys operani tashlab unga turmushga chiqadi. Ernest oiladagi olti bolaning to'ng'ichi bo'lgan.

Bo'lajak yozuvchi ijodini juda erta boshladi. Ouk-Park maktabida o'qib yurgan paytlaridayoq maktab gazetalarida uning hikoya va she'rlari bosilib turar edi.

Maktabni tamomlagach, 1917- yilda Xeminguey armiya xizmatiga kirmoqchi, birinchi jahon urushida qatnashmoqchi bo'ladi. Biroq ko'zi jarohatlanganligi sababli armiyaga chaqirilmaydi. Shu sababli 1917—1918- yillarda Kanzass gazetasi «Star» da muxbir bo'lib ishlaydi. 6 oy o'tgach ko'ngilli sifatida Yevropa armiyasiga qabul qilinadi, Italiya-Avstriya frontida qizil Xoch Amerika Otryadining haydovchisi bo'lib xizmat qiladi. 1918- yilda oyog'idan yaralanadi, shu holda yarador italiyalik soldatni jang maydonidan olib chiqadi. Jangda ko'rsatgan mardliklari uchun ikki marotaba Italiya ordenlari bilan taqdirlanadi. Gospitalda davolanayotganda amerikalik shafqat hamshirasini sevib qoladi (bu sevgi tarixi oradan o'n yil o'tgach «Alvido, qurol!» asarining dunyoga kelishiga sabab bo'ladi). Ouk-Parkka qaytgach, Xeminguey uchun Chikagodagi bir maromdagi sokin hayot zerikarli tuyuladi va Chikago jurnali redaksiyasiga ishga kiradi. Bu yerda u mashhur yozuvchi, ko'plab amerikalik buyuk ijodkorlarning yo'lbo'shchisi Shervud Anderson bilan tanishadi. Anderson unga Parijga borishni maslahat beradi. Parij san'at, adabiyot va ma'naviyatning markazi hisoblanar edi. Chinakam ijodkor bo'lish uchun Fransiya ilhom manbai edi. Xeminguey Anderson maslahatiga amal qilib 1921- yili Yevropaga yo'l oladi. Shu yili u Xedli Richardsonga uylangan edi.

Fransiyada yashab yurgan kezlarda Xeminguey juda ko'p sayohat qiladi. Parijda yashovchi amerikalik yozuvchilar Gertruda Stayn, Ezroy Paund, Skott Fisjerald bilan tanish edi. Xeminguey ilhom bilan ijodga sho'ng'iydi. Uning shiori «Muhimi bir satr bo'lsa ham haqiqatni yozish, qolgani esa o'z-o'zidan bo'laveradi» edi. Xemingueyning ilk kitobi 1923- yilda «Uch hikoya va o'n she'r» nomi bilan chiqadi, keyinroq esa «Bizning kunlarimizda» hikoyalar to'plami bosiladi. Mazkur

to'plam Xemingueyning o'ziga xos uslubi, o'z qahramonini topganidan dalolat beradi.

1926- yilda Sh. Andersonning romanlaridan biriga parodiya tarzida «Bahor yomg'irlari» romani e'lon qilinadi. Bu roman «Charlz Skribnes» nashriyotining mashhur muharriri Maksuel Perkinsning diqqatini jalb qiladi. 1926- yil oktabrida Xeminguey «Quyosh baribir chiqaveradi» romanini yozib tugatadi. Asar yozuvchiga katta shuhrat keltiradi, Xemingueyni yosh va umidli ijodkor deb tan oladilar.

Roman urushdan keyingi yo'qotilgan avlod ruhiyatini, kayfiyatini aks ettiradi. Uning qahramonlari birinchi jahon urushidan keyingi tushkun holat girdobidagi, urush tufayli ruhan mayib qilingan kishilardir. Roman voqealari ham qalbi, ham jismi mayib qilingan Djeyk Brans tilidan hikoya qilinishi bejiz emas. Hayotidagi ma'naviy tayanchlaridan mahrum bo'lgan bu kishilar umr mazmunini ko'ngilocharlik, baliq ovi, korrida, ichkilik va sevgida deb biladilar. Asar qahramonlari real hayotdan olingan roman bosilib chiqqach, Xeminguey do'stlari undagi ko'plab qahramonlarni, shuningdek, yozuvchining o'zini ham tanidilar. Bu ham asarning shuhratini ta'minlagan omillardan bo'ldi.

1927- yilda Xeminguey Polina Pfeyorforni sevib qoladi va birinchi xotini bilan ajrashgach, unga uylanadi.

1927- yilda uning «Ayolsiz erkaklar» nomli to'plami chiqadi. Shundan so'ng Xeminguey Amerikaga qaytadi, Floridada qo'nim topadi va o'zining ikkinchi romani «Alvido, Quroll» ni yakunlaydi. Bu roman yozuvchining shuhratini yanada oshirib yuboradi. Tanqidchilik romanga yuksak baho beradi, uni adibning eng yaxshi asarlari qatoriga kiritadi. Roman mavzui urush va sevgidir. Italiya armiyasida xizmat qiluvchi amerikalik ofitserning ingliz hamshirasiga bo'lgan go'zal va fojiali muhabbati Xemingueycha betakror talqinini topadi. Muhabbat mavzusi jimjimador, romantik, shoirona libosda emas, bosiq, xolis, sirdan befarq, biroq ichdan chuqur hissiyotga yo'g'rilgan tasvir yo'sinida ifodalanadi.

30- yillarga kelib Xeminguey ijodida bir qadar tushkunlik kayfiyati kuzatiladi. Bunga sabab qilib yozuvchini «shon-shuhrat mast qilib qo'rganligi» deb ko'rsatadilar. Bunga dalil tariqasida Xemingueyning o'zini «chinakam erkak» qilib ko'rsatishga intilishi, ispan korridasiga, yirtqich hayvonlarning afrikacha ovga bo'lgan ehtirosi, atrofidagilarga bepisand munosabati kabilarni keltiradilar. Bu davrda yaratgan asarlari: «Tushdan keyingi o'lim», ispan korridalarini aks ettiruvchi «Afrikaning yashil do'ngliklari», Afrikaga bo'lgan sayohat kundaliklari, voqealar Floridada kechuvchi «Bor yoki yo'q» qissasi kabilardir.

30- yillar yozuvchining ijodidan faqat ikki hikoyasi «Frensis Makaomberning qisqa baxti» va «Kilimanjaro qorlari» tanqidchilikning ijobiy bahosini olishga muvaffaq bo'ldi.

Ispaniyadagi fuqarolar urushi Xeminguey hayoti va ijodida tub burilish yasadi. U o'zini chin ijodkor sifatida namoyon qildi. Buyuk iste'dod egalari jamiyat dardlariga nisbatan o'ta ta'sirchanliklari bilan ajralib turadilar. Xemingueyning ispan urushiga faol munosabati ham shuning dalilidir. Respublikachilar uchun pul yig'ib yozuvchi Shimoliy Amerika gazeta assotsiatsiyasi harbiy muxbiri hamda «Ispaniya yeri» hujjatli filmining ssenariy muallifi sifatida Ispaniyaga yo'l oladi.

Ispaniyaga ikkinchi sayohatidan so'ng Xeminguey «Beshinchi kolonna» nomli pyesasini yozadi, unda 1937- yil kuzida Madridning qamal qilinishi tasvirlangan.

Xemingueyning bu davr ijodidan eng yorqin asar «Qo'ng'iroq kimni chorlaydi» romanidir.

Asarga ingliz shoiri Jon Donning quyidagi so'zlari epigraf qilib olingan: «Hech qachon qo'ng'iroq kimni chorlayapti deb so'rama, u seni chorlayotir». Roman Ispaniyadagi fuqarolar urushi voqealariga bag'ishlangan. Bosh qahramon Robert Jordan respublikachilar tomonida jang qiluvchi amerikalik ko'ngillidir. Har daqiqa, soniyada sovuq o'lim sharpasi sezilib turgan shafqatsiz urush sharoitida Robert Jordan qalbida ispan qizi Mariyaga nisbatan muhabbat uyg'onadi. Bu sevgining, baxtning omonatligi asarga fojia viy ruh baxsh etsa, Mariyaning ayanchli o'tmishi fojyilikni yanada kuchaytiradi. Biroq inson baribir insonligicha qolishi, eng chorasiz, umidsiz qolgan daqiqalarda ham baxtga intilib yashashi o'quvchi qalbiga yorug'lik baxsh etadi. «Qo'ng'iroq kimni chorlaydi» yozuvchiga katta shon-shuhrat keltirdi.

1940- yilda Xeminguey Marta Gellxornga uylanadi, Gavana yaqinidan uy sotib oladi va xotini bilan Xitoyga safar qiladi. 1944- yili Londonga harbiy muxbir sifatida yo'l oladi (bu davrga kelib u xotini bilan ajrashgan edi). Britaniya G'arbiy havo kuchlarida xizmat qiladi va 1944- yilning 25- avgustida Amerika qo'shinlari bilan birgalikda Parijga kirib keladi. Yozuvchi ittifoqchilarning harbiy harakatlarida faol ishtirok etadi, hatto muxbirligini unutib yuborayozadi, jasorati uchun bronza medali bilan taqdirlanadi. 1946- yilda Gavanaga qaytadi. Bu yerda u «Tayms» jurnalining muxbiri Meri Uelsh bilan tanishadi. Xeminguey unga uylanadi va umrining oxiriga qadar bu ajoyib ayol bilan turmush kechiradi.

1950- yilda «Daraxtlar soyasidagi daryo» romanini e'lon qiladi. Asar voqealari ikkinchi jahon urushini aks ettiradi, Italiyada kechadi. Tanqidchilik bu romanni sovuq kutib oldi. Yozuvchini sentimentallikda,

o'ziga o'ta bino qo'yib yuborganlikda aybladilar. Hatto bu romanga felyeton, parodiyalar ham yozildi.

Biroq 1952- yilda dunyo yuzini ko'rgan «Chol va dengiz» romani yozuvchi ijodiga nisbatan yuzaga kelgan ishonchsizlikni, uning iste'dodi so'na boshladi, degan qarashlarni tumanday tarqatib yubordi. Keksa, omadsiz baliqchi haqidagi g'amgin lirik qissa tanqidchilik va keng kitobxon ommasi tomonidan yuksak baholandi. Butun dunyoga Xemingueyning shuhrati taraldi, 1953- yilda bu asari uchun Pulitser mukofoti bilan taqdirlandi.

1954- yilda Xeminguey «Chol va dengiz» romanida yana bir karra namoyish etilgan yozuvchilik mahorati uchun hamda zamonaviy nasrga ko'rsatgan ta'siri uchun Nobel mukofoti bilan taqdirlandi.

Mukofot topshirish marosimida Shved akademiyasining a'zosi Anders Esterling Xemingueyga «davrimizning eng ahamiyatga molik adiblaridan biri» deya baho beradi.

Xeminguey sog'lig'i yomonlashganligi tufayli Nobel mukofoti taqdimotida qatnasha olmaydi.

1960- yilda yozuvchi Rochersterdagi Mayo kasalxonasida davolandi, unga ruhiy xasta, tushkunlikka tushish kabi tashxislarni qo'yadilar. Kasalxonadan chiqqach Xeminguey ortiq ijod qila olmasligini anglab yetdi va 1961- yil 2- iyunida o'z joniga qasd etdi.

Xemingueyning o'limi dunyo san'at ahlini larzaga soldi. Amerika tanqidchisi Edmund Uilson «bu hodisa butun bir avlodimizning tamal toshlaridan biri to'satdan qulab tushishi bilan teng», deya yozadi.

GABRIEL GARSIA MARKES

Gabriel Garsia Markes — buyuk Kolumbiya yozuvchisi, mashhur romanlar, qissalar, hikoyalar muallifi, Nobel mukofotining sovrindori.

Markes 1928- yil 6- martda, Kolumbiyaning Arakataka shahrida tug'ilgan. Arakataka Atlantika okeani yonbag'irlari va Kolumbiyadan uncha uzoq bo'lmagan Magdalena daryosi sohilida joylashgan kichik shaharcha. Markesning otasi telegrafchi edi. Yozuvchi iste'dodining shakllanishida buvisi Trankilining ta'siri katta bo'ldi. Trankilina kuchli, matonatli ayol edi, oila tizgini uning qo'lida edi. Ayni paytda 1899—1903- yillar fuqarolar urushining ishtirokchisi bo'lgan bobosi kekse polkovnik Nikolos ham yosh Gabriel hayotida o'chmas iz qoldirgan. Ijodkor sifatida shakllanishidagi uchinchi omilni Markes o'zi o'sgan muhitda deb biladi. U yashagan shahar turmushi g'aroyibotlarga to'la, fantastika va voqelik ajoyib tarzda uyg'unlik kasb etgan edi. Bobosining o'limidan so'ng 8 yoshida Markes Arakatakani tark etadi, uni Sapakira shahridagi maktab-internatga o'qishga

beradilar. Ilk marotaba yozishga shu yerda urinib ko'radi...

1946- yilda Bogota universitetining yuridik fakultetiga o'qishga kiradi.

Markesning birinchi hikoyasi 1947- yilda e'lon qilinadi. Lekin u yozuvchi bo'lishni xayoliga ham keltirmagan, uni kasb qilib olish haqida o'ylab ham ko'rmagan edi. 1948- yilda liberal partiyaning yo'l boshchisiga suiqasd qilingach, poytaxtdagi vaziyat keskinlashadi va Markes Kartaxena shahriga ko'chib o'tib, o'qishini davom ettirishga urinib ko'radi. Biroq advokatlik karyerasi uni ortiq qiziqtirmay qo'ygan edi, u bu sohaga adashib kirib qolgani, bu o'tkinchi havas ekanligini anglab yetadi va o'qishni tashlab, jurnalistlik faoliyatida o'zini sinab ko'rishga qaror qiladi.

1950—1954- yillarda Markes reportyor bo'lib ishlaydi, xronikalar bo'limini boshqaradi. 1951- yilda «To'kilgan barglar» qissasini e'lon qiladi, asarda ilk marotaba muallifning keyinchalik barcha asarlaridagi voqealar ro'y beradigan xayoliy Makondo shahri tasvirlanadi. Bu shahar yozuvchining qadrdon Arakataka shahriga juda o'xshab ketardi. Makondo shahri bilan yozuvchi asarlaridagi markaziy — yolg'izlik mavzusi ham paydo bo'ladi.

1954- yilda Markes Bogota shahriga ko'chib o'tadi, gazetadagi ishini davom ettiradi, siyosiy hayotda faol qatnashadi.

1955- yilda «El Espektador» gazetasining muxbiri sifatida Yevropaga ishga yuboriladi. U Rimda ishlaydi, ayni paytda Tajriba kinematografik markazining rejissyorlik kurslarida tahsil oladi. Markes Rimdan Parijga ko'chib o'tadi. Vatanida ro'y bergan davlat to'ntarishi yozuvchining Parijda qolishiga sabab bo'ladi. Shu yerda yozuvchi o'ziga ilk shuhrat keltirgan «Polkovnikka hech kim yozmaydi» qissasini yaratadi. Kitobning birinchi nusxasi 1956- yilda yozilgan, alohida kitob holida 1961- yilda nashr etiladi.

Tanqidchilik bu qissada mashhur Amerika yozuvchisi Xemingueyning ta'sirini ko'radi, buni yozuvchining o'zi ham e'tirof etadi, ayni paytda qissada uning muxbirlik tajribasi ham sezilib turadi. Asar tili yozuvchi maqsadiga bo'ysundira bilinganligi, aniqligi, so'zning imkoniyatlaridan mohirlik bilan foydalanilgani, unga salmoqli ma'no yuklay bilish, uni his qilish kabilar bilan ajralib turadi. Markes uslubini sayqallashtirish, yuksak badiiylik va psixologik jihatdan haqqoniylikka erishish maqsadida bu asarni o'n bir marta qayta ko'chiradi. Asar voqeasi 1956- yilda nomsiz shaharchada ro'y beradi. Biroq asar qahramoni fuqarolar urushi ishtirokchisi polkovnikning tushlari va xotiralarida vatani Makondo gavdalanadi. Makondo shahri bilan tasvirga real va ulkan hodisalar ro'y bergan tarixiy davr kirib keladi. «Polkovnikka hech kim yozmaydi» ning mavzusi insonning yolg'izli-

gidir. Bu insonning voqelik absurdligiga, ochlik, qashshoqlik va ojizlikka, hissizlikka sabot-matonat bilan qarshi turishi, uning adolat tantanasiga bo'lgan o'lmas ishonchi to'g'risidagi qissadir. Ana shu jihatlar qissani Xemingueyning mashhur «Chol va dengiz» asari bilan yaqinlashtiradi.

Markes turli lotin amerikasi gazetalarining muxbiri sifatida Yevropaning ko'plab mamlakatlarini kezib chiqadi, ma'lum muddat Venesuelada yashaydi, 1961- yildan Meksikada qo'nim topadi va «Xosiyatsiz vaqt» romanini tugatadi. Asar birinchi marta muharrirlar tomonidan buzilgan holda Ispaniyada nashr qilinadi, 1966- yilda Meksikada to'liq va asl holda bosiladi. Asar mavzui zo'ravonlik va uning shaxsni yemiruvchi mohiyatidir. Bu asarda yana Makondo shahri namoyon bo'ladi, Aureliano Buendia, Rebeka nomlari paydo bo'ladi. (Ular keyinchalik yozuvchining «Tanxolikning yuz yili» romanida ham ishtirok etadi).

Bolalik xotiralari, zo'ravonlik va yolg'izlikning taqdir ekanligi to'g'risidagi fikr yozuvchiga tinchlik bermaydi. Keyinchalik ushbu tuyg'u «Katta onaning ma'rakasi» hikoyalar to'plamida o'zining badiiy ifodasini topadi. To'plam dunyo yuzini ko'rgach, Markes ma'lum muddat adabiyot ishidan uzoqlashadi, kuchini kinematografiya sohasida sinab ko'rmoqchi bo'ladi.

Biroq kino san'atida Markes o'zi istagan narsani topa olmadi: «Kinoda ishlab, men, albatta, tasviriylik boshqa hikoyalash elementlaridan ko'ra ancha afzalliklarga ega ekanligiga ishonch hosil qildim, biroq, shuningdek, ma'lum jihatdan chegaralangan ekanligiga ham amin bo'ldim va bu men uchun kutilmagan kashfiyot bo'ldi; faqat shundagina roman qanchalar cheksiz imkoniyatlarga ega ekanligini anglab yetdim», deb yozadi.

1965- yilda Markes yana o'zida yozishga kuchli ehtiyoj va ishtiyoq sezadi hamda ixtiyoriy ravishda 18 oyga uzlatga chekinadi — shu tariqa 20 yil davomida yozuvchi qalbida ardoqlab kelgan asari «Tanxolikning yuz yili» vujudga keladi. Roman 1967- yil Buenos-Ayresda bosilib chiqadi va yozuvchiga olamshumul shuhrat keltiradi. Asar tiraji uch yarim yil ichida yarim milliondan ko'proq nusxani tashkil qiladi, bu Lotin Amerikasi uchun misli ko'rilmagan hodisa edi. Roman haqida gap ketganda «magik realizm» iborasi qo'llanila boshladi, bu tushuncha aynan Markes uslubiga xos bo'lgan xususiyat bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Magik realizm lotin amerikasi yozuvchilari ijodiga xos bo'lib, cheksiz erkinligi, yer hayotini xayolot, ongning tub-tubida yotgan hissiyotlar bilan uyg'un ravishda tasvirlash bilan xarakterlanadi. Asar dunyo romanchiligi va realizm tarixidagi yangi bosqich sifatida yuksak baholandi.

«Tanholikning yuz yili» ko'p planli asardir. Unda Buendialar sulolasining olti avlodi tasvirlanadi. Voqealar yozuvchining ardoqli Makondo shahrida kechadi. Adib ushbu shahar va undagi insonlar tarixi orqali Lotin Amerikasi tarixi va unga o'z muhrini bosgan tamaddunning ta'sirini aks ettiradi. Ayni paytda roman jahon adabiyotining antik eposdan maishiy romangacha bosib o'tgan yo'li hamdir. Yozuvchi Buendialar oilasi misolida insoniyat ongi taraqqiyotini tadqiq etadi. Boshdagi buyuk Renessans davrining tinib-tinchimas, izlanuvchan va tadbirkor kishisi Aurleanio Buendia timsolida XX asrga yetib keladi. U barcha sohalarni qamrab olgan begonalik, yolg'izlik qurboniga aylanadi. Shu romani bilan yozuvchi Makondo va uning aholisi mavzuga so'nggi nuqta qo'yadi. Keyin yaratilgan asarlarida ushbu qahramonlarga va mavzuga qaytmaydi.

1972- yilda «Soddadil Erendira va uning shafqatsiz buvisi haqida mislsiz g'amgin qissa» hikoyalar to'plami bosiladi. Shundan e'tiboran Markes uchun hukmronlik va zo'ravonlik yetakchi mavzuga aylanadi. «Buzrukning kuzi» romanida ushbu mavzu chuqur tahlil qilinadi, zo'ravonlik va shafqatsizlikning g'ayriinsoniy mohiyati ochib beriladi. Asar markazida zo'ravonlikni hayotning asosiy qonuni deb bilgan kuchli shaxs obrazi turadi.

1981- yilda «Oshkora qotillik qissasi» asari e'lon qilinadi, oradan bir yil o'tgach esa Markes Nobel mukofoti bilan taqdirlanadi.

MODERNIZM

Modernizm fransuzcha *moderne* (zamonaviy, eng yangi) soʻzidan olingan boʻlib, XX asrning 20- yillarida vujudga kelgan badiiy estetik tizimni anglatadi. Shu davrdan boshlab XIX asr sanʼatidan farq qiluvchi yangi sanʼat shakllana boshlaydi.

Modernizmning vujudga kelishiga Shopengauyer va Nitsshe irratsional falsafasi, Bergson intuitivizmi, E. Gusselning fenomenologiyasi, Freyd va Yung psixoanalizi, Xaydegger, keyinroq Sartr va Kamyu ekzistensializmi, Franfurkt maktabi ijtimoiy falsafasi gʻoyalari asos boʻlib xizmat qildi. Modernizm maʼlum ijtimoiy davr mahsuli edi, XIX asr oxiri — XX asr boshlarida jamiyat hayotida yuz bergan ijtimoiy va maʼnaviy tushkunlik (bu dekadentlik atamasi bilan nomlanadi) adabiyot va sanʼatga oʻz taʼsirini koʻrsatdi. Modernizmning paydo boʻlishi bir tomondan jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarga norozilik ifodasi edi, zero ular ijtimoiy oʻzgarishlar, inqilob-u toʻntarishlar bilan insonni baxtli qilib boʻlmasligini anglab yetdilar; modernizm oqimining gʻoyaviy asosini tashkil qiluvchi falsafa insonning ijtimoiy tomoniga emas, ruhi, qalbiga asosiy eʼtiborni qaratdi.

Modernist oʻzlaridan oldingi falsafani narsalar falsafasi boʻlgani uchun tanqid qiladilar, falsafa diqqat markazida inson turishi lozim, degan fikrni ilgari suradilar, insonning asl hayoti real voqelikdagi emas, koʻngildagi, ongdan tashqari, aql-idrokka boʻysunmaydigan hayoti deb biladilar. Ayni paytda ular anʼanaviy shakldan ham qoniqmaydilar; XIX asr realizmi va romantizmi uchun xos boʻlgan qolip tusini olgan shakl va usullarni takrorlash, naturalizmning voqelikdan passiv nusxa koʻchirishi, badiiy ijodda akademizmga qarshi isyon koʻtardilar.

Ushbu yoʻnalish tarafdorlari anʼanaviy shakl hozirgi zamon voqeligini koʻrsatishga ojizlik qilib qolgan, deb hisoblaydilar. Ruh-qalb hayotini alohida qadrllovchi modernistlar, endi realistlik usul va vositalar inson qalbining yashirin tublariga kirish, uni bor boʻyicha, roʻy-rost tasvirlash uchun ojizlik qilib qolgan, deb hisoblaydilar.

XX asr adabiyotida modernistlarning shakl bobidagi izlanishlarini aks ettiruvchi koʻplab oqimlarni koʻrsatish mumkin.

Futurizm — lotincha (*futurum*) soʻz boʻlib, «kelajak» maʼnosini anglatadi. Bu oqimning maqsadi kelajak sanʼatini yaratishdan iborat edi. Futuristlar sanʼat tamomila erkin boʻlishi kerak, deb hisoblardilar, oʻtmish sanʼatini inkor qilardilar. Futuristlar yozish texnikasiga alohida eʼtibor beradilar, poetik qonuniyatlarni buzadilar.

Oʻzining bir qancha ziddiyatli jihatlariga qaramasdan futurizm V.Xlebnikov, Pasternak kabi shoirlar ijodiy yoʻnalishlarining shakllanishida katta rol oʻynadi, shakl bobidagi dadil tajribalariga asos boʻldi.

Ekzistensializm (*existence* — mavjudlik) — XX asrdagi ana shu nomdagi falsafa asosida vujudga kelgan modernistik oqim. Ushbu falsafa markazida inson hayotining maʼnosi, shaxs erki va masʼuliyati muammolari turadi. Adabiy oqim sifatida ekzistensializm borliq va insonning gʻaroyib sirli-sehrli jihatlarini xususida bahs yuritadi. Ushbu adabiyot namunalarida insonning jamiyatga begonaligi, yolgʻizligi, mahkumligi muammosi koʻtariladi.

Ekspressionizm (fransuzcha — *expression* — ifoda soʻzidan) — Birinchi jahon urushi va inqilobiy toʻntarishlar davrida sanʼat va adabiyotda vujudga kelgan oqim. Ushbu oqim vakillari hissiyotga, tuygʻuga alohida eʼtibor beradilar, qahramonning tasavvurlari, taassurotlari ifodasi yetakchilik qiladi, hissiyotga, kechinmaga urgʻu beriladi. Ekspressionizm koʻproq sheʼriyat (Pol Elyuar) va dramada namoyon boʻlgan.

Impressionizm (fransuzcha *impression* — taassurot) — XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Fransiyada vujudga kelib, tasviriy sanʼat, adabiyot, musiqada oʻzini namoyish qilgan oqim. Impressionistlar insonning biron hodisa taʼsirida tugʻilgan taassuroti, hissiyoti, hayajoni, ruhiy holati sanʼatning diqqat markazida turishi kerak deb hisoblaganlar.

Ular insonning asl hayotini gʻayrihuuriy hissiyotlar, oʻzgalardan yashirin tuygʻularda koʻrganlar, ushbu olamni bor boʻyicha koʻrsatishga harakat qilganlar. Impressionizm atamasi Monening «Taassurot. Quyosh chiqishi» nomli kartinasi koʻrgazmada namoyish etilgandan soʻng paydo boʻlgan. Rassomlar oʻzlarining sevimli janrlari boʻlgan peyzaj, portret, koʻp shaxslar tasvirlangan kompozitsiyalarda ularni qurshagan dunyodan olgan lahzalik taassurotlarini ifodalaganlar.

Adabiyotda impressionizm yoʻnalishlari naturalizmdan simvolizmga oʻtish jarayonida shakllandi. J. va E. Gonkurlar, J.Gyuismans, Gi de Mopassan ushbu yoʻnalishga moyillik bildiradilar, asarlarida oniy

lahzada insonning rang-barang tuyg'ularini so'z yordamida iloji boricha to'liqroq tasvirlashga intilganlar. Impressionizm alohida maktab tusini olmagan bo'lsa-da, bu yo'nalish vakillarining ko'plab kashfiyotlari zamonaviy san'at va adabiyotda iz qoldirdi.

Syurrealizm (fransuzcha surrealisme) — Fransiyada XX asrning 20- yillarida vujudga kelgan oqim. Syurrealizm intuitivizm falsafasi, sharq diniy falsafasi, freydizm ta'limotiga tayanadi. Syurrealizm estetikasi A. Bretonning «Syurrealizm manifesti» asarida o'zining ifodasini topgan. Ular insonning «men» iga erkinlik berishga, uni moddiyunchilik, insonning ijodiy imkoniyatlarini cheklovchi an'anaviy estetika zanjirlaridan xalos qilishga chaqiradilar. Hayotning asl mohiyati insonning ongdan tashqari g'ayrushuuriy olamida berkingan deb hisoblaydilar, adabiyot tartibotlarga, ko'nikma, axloqiy tushunchalar va mantiqqa bo'ysunuvchi hayotni emas, uning botindagi pinhon tuyg'ularini tasvirlashi lozim.

Shu sababli inson ruhining g'ayrushuuriy holatini namoyish etuvchi usul sifatida tush holati, go'daklik kechinmalari, gallyusinatiya kabilardan foydalanganlar. Syurrealistik asarlar syujeti majozilikka, paradoksga, kutilmaganlikka asoslanadi. Adabiyotda Appoliner, tasviriy san'atda S. Dali, X. Miro, I. Tangi, G. Arp, A. Masson, R. Magritt, kinematografiyada L. Bunyuel, absurd teatrida E. Inoyekso, S. Bekket ushbu oqim namoyandalari.

Modernizmga tushkunlik mafkurasini ifodalovchi hodisa sifatida salbiy baho berib kelindi. Biroq uning buyuk namoyandalari bu fikrning beryoqlamaligi, adolatsizligini isbotladi. Frans Kafka, Jeyms Joys, Alber Kamyu asarlarida chirigan jamiyatning inson shaxsiga ta'siri, uni mahv etishi o'zining yorqin ifodasini topsa-da, insonga, uning kelajagiga ishonch tuyg'usi ham ufurib turadi. Modernistik ijod mahsullarida fojiaiy taqdirga mahkum inson fojiaiylik zahirida ham baxtga intiladi, najot axtaradi.

Modernchi adiblarning qahramonlari ko'p hollarda favqulodda vaziyatga tushib qoladilar, ana shunday hollarda ularning qalbida ro'y berayotgan jarayonlar muallif diqqat markazida turadi. Ularning qahramonlari odatda halol, sofdil, beozor odamlar. Ruh hayoti bilan yashash, ko'ngil buyurganini qilish, soxtalik, sun'iylikni inkor qilish, qalbidagini yashirmaslik — F. Kafka, A. Kamyu kabi ijodkorlar asarlarining qahramonlarida ana shu jihatlar yetakchilik qiladi.

Modernistlar shaklga alohida e'tibor beradilar, shartli-ramziy usullarni qo'llaydilar, inson shaxsiga kutilmagan tomondan yondashadilar. Bu jihatdan, ayniqsa, avstriyalik yozuvchi F. Kafka, fransuz adibi A. Kamyu va amerikalik U. Folkner ijodi diqqatga sazovor.

FRANS KAFKA

Frans Kafka XX asr modern adabiyotining eng ajoyib va o'ziga xos namoyandasidir. Uning ijodi g'oyatda xilma-xil qarashlar va baholarga sabab bo'lgan. Albatta, Kafka tiriklik chog'idagiga qaraganda o'limidan keyin unga qiziqish kuchli bo'lganligini ham e'tirof etish kerak. Ba'zan buyuk iste'dod egalari o'z davrida tan olinmasligi, tushunilmasligiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Kafka ham shunday ijodkorlar sirasiga kiradi. U Markaziy Yevropada o'tgan asrning 20—30- yillarida juda keng bo'lmasa ham ma'lum ma'noda tanilgan edi. O'z paytida Gesse, T. Mann, Muzil, Brext kabi taniqli yozuvchilar uning iste'dodini tan olgan edilar. Biroq Kafka nomining chinakam shuhrati Ikkinchi jahon urushidan keyingi davrga to'g'ri keladi. Chunki Kafka tirikligida kitoblarining nashr qilinish-qilinmasligiga bee'tibor qarar edi. Shu sababli o'limidan keyin nashr etilgan, ba'zilar tugallanmagan «Jarayon», «Qo'rg'on», «Amerika» romanlari adabiyot olamida chinakam voqea bo'ldi.

Uzoq davr mobaynida Kafka merosi uning do'sti, yozuvchi Maks Brod qo'lida saqlandi. Brod marhum yozuvchi timsolida ko'proq san'atkorni emas, «g'oya odamini» ko'rar edi. Shu sababli uni xristian ta'limoti targ'ibotchisiga chiqarib qo'ygan edi. Kafka ijodini o'zicha noto'g'ri talqin qilganiga qaramay, Brodning adabiyot oldidagi xizmati ulkan bo'ldi, u do'stining barcha nashr qilinmagan qo'lyozmalarini yoqib yuborishni so'rab qoldirgan vasiyatini bajarmadi va dunyo kitobxoni Kafka merosi bilan to'liq tanishish imkoniyatiga ega bo'ldi.

Kafka nomi shuhrat cho'qqisiga chiqqach, barcha uni o'zicha talqin qilish va ulug'lashga o'tdi. Dastlab Amerikada boshlangan Kafkani yangidan tanish asta-sekin butun dunyoga yoyildi. Tanqidchilik buning sababini yozuvchi asarlarida ko'zga tashlanadigan payg'ambarona bashoratlarda ko'radilar. Kafka hech qachon payg'ambarlikka da'vo qilmagan edi, biroq u dunyo taraqqiyotidagi ba'zi tamoyillarni ko'ra bildi. Insoniyat ishongan g'oyalarning urushdan keyin puch bo'lib chiqishi, tamaddun — sivilizatsiyaning oxir-oqibatda insonni mahv qiluvchi jihatlarini o'z asarlarida ochib berdi.

Kafka g'ayriinsoniy tartibotlar hukmron bo'lgan dunyodan nafratlanar edi, insonning imkoniyatlariga ishonmas edi. Ayni paytda u inson uchun iztirob chekar, uning uchun o'zini javobgar deb his qilar edi. Kafka dunyoqarashidagi qarama-qarshilik uning asarlari turlicha baholanishiga sabab bo'ldi. Uning ijodini diniy va modern adabiyotning turli oqimlari aqidalari bilan izohlashga urindilar.

XXI asrga kelib ham Kafka ijodiga bo'lgan qiziqish so'ngani yo'q. Zero, bu yozuvchining kashfiyotlari zamonaviy kitobxon qalbiga ham yo'l topa bilmoqda.

Frans Kafka 1883- yil 3- iyulda Praga shahrida tug'ilgan. Ota-onasi yahudiy millatiga mansub edi. Onasi ruhoniylar avlodidan, otasi esa qishloq hunarmandining o'g'li bo'lgan. Kafka shaxsining shakllanishida otasining o'rni katta. Yoshligi qashshoqlikda o'tgan bu odam keksayganda ma'lum sarmoya to'playdi va kichik fabrika egasi darajasiga yetadi. Ruhan tamomila o'g'lining ziddi bo'lgan bu odamda endi o'ziga ishonch hissi paydo bo'ladi va oilasidagi uch qizi hamda yolg'iz o'g'il Fransni o'z hukmiga bo'ysundiradi. Nihoyatda ta'sirchan tabiatli Frans otasiga qalban itoat etolmaydi, biroq otasiga bo'lgan nafratga yo'g'rilgan muhabbat, uning oldida qarzdorlik, burch hissi noroziligini tashqariga chiqarishiga yo'l qo'ymagan. Uning hech kim daxl qila olmaydigan o'z xayolot olamiga berkinib olishi sukutdagi isyoni ifodasi edi.

Keyinchalik «Otamga xat» (1919) asarida qalbidagi ziddiyatni to'kib soladi (biroq uni otasiga jo'natmagan). Ushbu xat Kafka iste'dodini shakllanishidagi ko'plab ruhiy omillarni ochib beradi.

Tadqiqotchilar Kafka dunyoqarashida ko'zga tashlanuvchi o'ziga nisbatan ishonchsizlik, yolg'izlikka moyillik sababini shunda ko'radilar.

Frans avval nemis gimnaziyasini tamomlaydi, so'ngra huquqshunoslik bo'yicha oliy ta'lim oladi, San'at tarixi va germanistikadan ma'ruzalarga qatnashadi. 1906- yilda oldin advokatlik idorasida, so'ngra Praga shahar sudida amaliyot o'taydi. 1907- yildan boshlab xususiy sug'urta jamiyatida xizmat qiladi.

Shu yili ishlab chiqarishdagi shikastlanishdan sug'urtalanish tashkilotiga ishga o'tadi. Kafka intizomli va halol xizmatchi, buning ustiga doktorlik darajasiga ega edi. Biroq shunga qaramay, u umrining oxirigacha kichik maoshli, oddiy lavozimni egalladi. 1917- yili sil kasali bilan og'riydi. 1922- yili nafaqaga chiqishga majbur bo'ladi. Nihoyat 1923- yilda uning erkin adabiyotchi bo'lish orzusi amalga oshadi va Berlinga keladi. Biroq sog'lig'i yomonlashganligi tufayli Pragaga qaytadi. 1923- yilda Vena yaqinidagi Kirling sil kasalliklari sanatoriysida vafot etadi.

Kafka dunyoqarashidagi o'ziga xoslik uning uslubida ham o'z aksini topadi. Uning asarlarida fantastika va reallik g'aroyib tarzda uyg'unlashib ketadi. «Evrilish» hikoyasining qahramoni Gregor Zamza uyqudan uyg'onib o'zining ulkan hasharotga aylanib qolganini ko'radi. Albatta, bu o'ta g'ayrioddiy holat. Biroq yozuvchi vaziyatni tezda oddiy kundalik tashvishlar tasviri bilan almashtiradi. Endi g'ayrioddiy narsa insonning odatiy hissiyot, ko'nikmalari bilan qo'shilib, kitobxonni ajablantirmay qo'yadi. Zamzani o'zining hasharot ekanligidan ko'ra ishga kech qolish,

boshlig'idan gap eshitish ko'proq tashvishlantiradi. Tanish holat. Kafka fantastikadan voqelikka erkin ko'chadi. Zamza tashqi tomondan hasharotga aylansa ham qalban o'zgargani yo'q. U ota-onasi va singlisi oldida o'zini mas'ul deb his qiladi, oila farovonligi uchun o'zi sevmagan kasb bilan shug'ullanishga tayyor. Biroq hasharotga aylangan o'g'il oila uchun keraksiz. Eng yaqin kishilari boshda u sevgan, ko'nikkan barcha narsadan mahrum qiladilar, keyin undan tamomila yuz o'giradilar va nihoyat uni axlat uyumiga supurib tashlaydilar. Ushbu hikoya inson qalbining yashirin, tuban, ayni paytda yuksak jihatlarini ochib tashlaydi.

Kafkaning «Jazo koloniyalarida» hikoyasi turli talqinlarga sabab bo'lgan. Bu yerda ham biz odatlangan sujetni ko'rmaymiz. Hikoyada dahshatli ixtiro — qatl mashinasi tasvirlangan. Asarda shu mashinaning ixtirochisi — ofitser uning ishlash jarayonini zo'r maroq va ehtiros bilan ta'riflab beradi, sayyoh oldida uning ishini namoyish etmoqchi bo'ladi. Kutilmaganda mashina ishlamay qoladi, fidoyi ofitser nomus kuchi bilan o'zi mashinaga yotadi. Oqibatda o'zining ixtirochi ishini mahv etadi.

Bu hikoya g'oyasini ba'zi adabiyotshunoslar Kafka 20—30- yillarga kelib fashizm, stalinizm, milliy sotsializm ko'rinishida namoyon bo'lgan totalitar siyosatni bashorat qilishida ko'radilar. Boshqacha qarashlarga ko'ra Kafka bu asarida tamaddunning insonni mahv etuvchi tabiatini ko'rsatib bergan.

Kafkaning birinchi romani «Amerika» 1916- yilda yozib tugatilgan. Roman 16 yoshli yigitchaning sarguzashtlari haqida hikoya qiladi. Yigitchani ota-onasi xizmatkor ayol bilan ishqiy muloqotlari uchun Pragadan Nyu-Yorkka «surgun» qiladilar. U nihoyatda beg'ubor va sodda, barchaga yaxshilik qilishni istaydi. Mana shu fazilatlar unga ko'plab ko'ngilsizliklar keltiradi. Muttaham odamlar undan foydalanadilar, qahramon o'zi istamagan holda ko'plab firibgarlik ishlariga aralashib qoladi. Ya'ni, u o'ziga begona bo'lgan boshqa olamga tushib qoladi. Roman nisbatan real voqelikka yaqin bo'lsa ham (bu asarda Kafkaning boshqa asarlaridagi kabi shartlilik yetakchilik qilmaydi) Kafka ijodiga xos bo'lgan muhitdan begonalashuv ruhi bu yerda ham hukmron, ya'ni muhitdan begonalashuv Kafka ijodiga xosdir.

1922- yili dunyo yuzini ko'rgan «Jarayon» romani qahramoni Yozef K. ustidan ketayotgan sud tasviridan iborat. Bu sud odatdagi sudlardan farq qiladi. Qahramon o'zini nima uchun sud qilayotganlarini bilmaydi, biroq sud qiluvchilarga so'zsiz bo'ysunadi, jarayon esa uylarning chordoqlari va yerto'lalarida bo'lib o'tadi. Boshda mavhum kayfiyatda sudga jalb qilingan Yozef K. asta-sekin jarayonga chuqurroq kirib boradi. O'zini nimadadir aybdor sezadi. Asar nihoyasida o'lim jazosiga

hukm qilinadi, u hukmga so'zsiz itoat etadi, uni «itdek so'yib tashlaydilar».

Kafkaning bu asari ham turli talqin va bahslar mavzusiga aylangan. Yozef K. xarakteri har xil baholarga sabab bo'lgan. Uning sud qilinishi va qatl etilishida inson hayotining absurdligi, oxir-oqibat halokatga mahkumlighi g'oyasi yashiringan. U jarayonga qarshi borishga ojiz, unga bo'ysunishdan o'zga chorasi yo'q.

Kafka asarlarida umidsizlik, tushkunlik ruhi hukmron, degan qarashlar uncha asosli emas. Inson ba'zan qanchalar ojiz va tuban bo'lmasin, baribir, u mehrga, e'zozga sazovor. Yozuvchining keyingi asari «Qo'rg'on» o'quvchida nisbatan nurli taassurot qoldiradi, insonga nisbatan umid uyg'otadi. «Qo'rg'on» qahramoni yer o'lchovchi K. qishloqqa kelgach, sirli qo'rg'onga yo'l izlaydi, biroq hech kim u yerga qanday borishni bilmaydi va unga to'g'ri yo'l ko'rsata olmaydi. K. «Jarayon» qahramonidan farqli o'laroq faol va harakatchan, chorasiz muhitda ham qo'rg'onga yo'l topish umididan voz kechmaydi.

Kafka asarlari yagona xulosa chiqarishga imkon bermaydi, tafakkurni uyg'oqlikka, faollikka chorlaydi, qayta-qayta o'qishga majbur qiladi. Uning ijodi jumbog'i, sehri ham ana shunda, yangi asr kitobxoni bu jumboqni o'zicha yechadi, kashf qiladi.

UILYAM FOLKNER

Buyuk Amerika yozuvchisi Uilyam Folkner XX asr jahon adabiyotining zabardast vakillaridandir. U qator romanlar, hikoyalar muallifi. Xalqaro Nobel mukofotining laureati.

Folkner mashhur fransuz yozuvchisi Kamyu, buyuk Xeminguey bilan zamondosh bo'lgan. Uning hayoti va ijodi qadrdon Missisipi shtati bilan chambarchas bog'liq. Folkner, bir necha sayohatlarini hisobga olmaganda, sevikli go'shasida muqim yashagan, qadrdon ildizlar uni Vatanidan uzoqlashishiga yo'l qo'ymagan.

Uilyam Katbert Folkner 1897- yil 25 - sentabrda Missisipi shtatining Nyu-Olbani degan joyida, G'arb jamiyatining aslzodalariga kiruvchi oilada tug'ilgan. Oradan besh yil o'tgach, uning ota-onasi qo'shni Oksford shahriga ko'chib o'tadi. Uilyam bolalikdan bobosi singari yozuvchi bo'lishni orzu qilgan. Folknerning katta bobosi — Klark Folknerni oilada «keksa polkovnik» deb ataganlar. U keksa soldat bo'lib, g'oyat ajoyib, serqirra, murakkab shaxs bo'lgan: avantyurist va duel ishqibozi, ayni paytda romantiktabiat hamda jiddiy siyosatchi, g'arb konfederatlari harbiy qo'shinlarining yo'l boshchilaridan biri va nihoyat yozuvchi... Uning «Memfisning oq atirguli» romani o'z vaqtida juda katta shuhrat qozongan va keyinchalik Margaret Mitchellning

mashhur «Shamol olib ketgan» romaniga adabiy manba bo'lib xizmat qilgan.

Uilyam Folknerning yozuvchilik iste'dodi juda erta namoyon bo'lgan. Zamondoshlarining eslashlaricha 10 yoshli bola biror voqeani hikoya qila boshlasa, to'xtay olmagan, boy xayol dunyosi unga tinchlik bermagan va hikoya oxiriga kelib reallik bilan xayolot o'rtasidagi chegara yo'qolgan.

Biroq uning yozuvchi sifatida tan olinishi, o'z yo'lini tanlab olishi oson kechmagan. Uilyam turli nashriyotlarga she'rlari va nasriy mashqlarini jo'natib, o'z kuchini sinab ko'rmoqchi bo'ladi. Biroq hamma joydan bir xilda muloyim rad javobini oladi. Shundan so'ng Folkner Nyu-Yorkda o'z kuchini sinab ko'rmoqchi bo'ladi. Yosh yigitcha bu ulkan shaharni zabt etishga qaror qiladi. Folknerning bu yirik shahardagi hayoti kitob magazinida sotuvchilikdan boshlanadi. Yigitcha uncha yaxshi sotuvchi bo'lmasa-da, ashaddiy «kitobxo'r» bo'lib chiqadi. Nyu-York Folkner uchun ajoyib hayot va ijod maktabi vazifasini o'tadi, u bu yerda Servantes, Dostoyevskiy, Tolstoy, Balzak, Dikens, Flober kabi daholar ijodi bilan tanishadi. Nyu-Yorkda Folkner isyonkor ruh egalari, yozuvchilar va izlanuvchilar makoni Grinvich Villachga joylashadi. Biroq ko'p o'tmay yana o'zining kichkina Missisipisiga qaytadi. Folkner qadrdon go'shasiga omadsiz nomini olib qaytgach, turli kasblarda o'zini sinab ko'radi. Bank xizmatchisi, bo'yoqchi, xat tashuvchi... kabi yumushlarni bajaradi. Biroq bu sohalarining hech birida uzoq ishlolmaydi, chunki u yaxshi ishchi emas edi. Folknerning peshonasiga yozuvchi bo'lish yozilgan edi va u taqdirdan qochib qutulolmadi. Adabiyot olamida o'z yo'lini topib olish mashaqqatli edi. Mana shunday bir davrni boshdan kechirayotgan adib, kutilmaganda 1924- yilda mashhur yozuvchi Shervurd Anderson bilan tanishadi. Keyinchalik «yangi adabiy avlodning otasi» deb nom olgan bu yozuvchi bilan tanishuvi yangi Orleanning fransuz kvartali chorrahasida ro'y beradi va bu voqea yosh, havasmand ijodkor hayotida o'chmas iz qoldiradi. Anderson yo'l izlayotgan, hali hech kimga tanilmagan Folknerda o'ziga ishonch tuyg'usini uyg'otadi.

«Siz hali uzoqqa ketasiz, — deydi mashhur yozuvchi uning qoralamalarini o'qib ko'rib, — har qanday minilmagan otga zarur bo'lganidek, siz ham o'zingizni bir oz bo'sh qo'yishingiz kerak, xolos».

Folkner o'zining dunyosi uncha katta emasligini yaxshi tushunar edi. Uning bilgani shu kichkina Missisipi bo'lib, shu bilan qanoatlanardi. Folkner o'z xulosasidan ilhomlanib ishga kirishadi. 1925- yilda adib keyinchalik unga ilk shuhratni keltirgan «Soldat sharafiga» nomli romanini yozishga kirishadi. Yozuvchi bu asarida urushning tub mohiyatini ko'rsatadi, uning «vatanparvarlik», «qahramonlik»,

«muqaddas qurbonlar», «harbiy shon-shuhrat» kabi chiroyli niqoblarini olib tashlaydi. Urush mohiyat-e'tibori bilan «Chikago mushtlashuvlaridan farq qilmaydi, birgina farqi go'shtni bu yerda yerga ko'madilar». Mana shu fikr urushdan keyingi butun bir avlodning hayotiy xulosasiga aylanadi.

1930- yilda «Forum» jurnalining savollariga javob berar ekan, Folkner o'zining adabiyotdagi yo'lini shunday tasvirlab beradi: «Shervud Anderson ismli kishini uchratdim. O'zimcha dedim: «Balki roman yozib ko'rarman? O'shanda ishlashim kerak bo'lmas?» Bajaraman dedimmi – bajaraman. «Soldat sharafiga». Bajarildi. «Shovqin va g'azab». Bajarildi. Ro'yxatni davom ettiraverish mumkin. «Men o'layotganimda» – bajarildi (1930- y), «Avessalom, Avessalom!» – bajarildi (1936- y.), «Muso, pastga tush» – bajarildi (1942- y.), «Rohibaga marsiya» – bajarildi (1951- y.), «Hikoyat» – bajarildi (1954- y.), «Koshona» – bajarildi (1959- y.). «Bajaraman, deyildimi – bajarildi». Bu gaplar, albatta, hazil. Ushbu asarlar sahardan tungacha mehnatning mevalari». Folknerning shunday gapi bor edi: «Yaxshi yozuvchini 99% iste'dod, 99% intizom va 99% mehnat shakllantiradi».

Yozuvchi asarlarining sujeti g'oyatda rang-barang va xilma-xil, biroq o'zining ta'kidlashicha: «mohiyat-e'tibori bilan umrim davomida faqat bir voqeani yozdim – dunyo va o'zim haqidagi voqea». Shu orqali u «Hayotning o'zida ma'no bormi?» degan savolga javob axtardi.

Folkner adabiyot olamiga o'zi yaratgan xayoliy dunyoni olib kirdi va uni «Yoknapatofa» deb atadi. Hatto bu mamlakatning xaritasini chizib berdi, bu xarita «Avessalom, Avessalom!» romanining muqovasida aks etdi, o'sha kezlarda millionlab nusxalarda tarqaldi. Folkner asarlarining qahramonlari shu mamlakatda hayot kechirganlar. Xaritaning ostida shunday so'zlar yozilgan: «Yoknapatofa okrugi, Missisipi shtati. Maydoni 2400 kv. mil. Aholisi: oq tanlilar – 6298, negrlar – 9313, Uilyam Folkner – yagona xo'jayin va hukmdor».

Folkner millatni ulug'lash yo'lini emas, shafqatsizlarcha o'z-o'zini tanqid qilish yo'lini tanladi. Zero, sevgi va nafrat biri ikkinchisini inkor qiluvchi tushunchalar emas. Folknerning tanqidi millatiga nisbatan chuqur va ulkan muhabbat bilan yo'g'rilgan. Folkner o'sha kezlarda adabiyotda urf bo'lgan oson yo'ldan, ya'ni badavlat kiborlarga oddiy xalqni, mavhum odob me'yorlariga – yer odamlarining sinovdan o'tgan, qat'iy axloqiy tushunchalarini qarama-qarshi qo'yish yo'lidan bormadi. Yozuvchining aybnomasi barcha ijtimoiy va iqtisodiy qatlamlarga, badavlat sinfga, boylarga ham va johil omi oq tanli kambag'allar uchun xos bo'lgan insoniy zaifliklarga ham qarshi yo'naltirilgan edi. U irqiy kamsitishning fojiasini ochib beradi, irqiy o'z-o'zini yuqori qo'yish nazariyasini ehtiros bilan fosh qiladi, huquqiy va davlat idoralarining

munofiqliklarini ko'rsatadi, diniy mutaassiblikning besamarligini aks ettiradi. Folkner asarlaridagi eng asosiy mavzu alam va iztirob tasviridan iborat. U inson qalbining eng tuban tuyg'ularini ochib tashlaydi. Uning asarlarida jinoyat, shafqatsiz qonxo'rlik tasvirini ko'p uchratish mumkin. Yozuvchi ehtiroslarini o'zgalardan pinhon tutib, qat'iy nazorat ostidan o'tkazib yuzaga chiqarmaydi, ularni oxiriga qadar, to'laligicha otilib chiqishlariga yo'l qo'yib beradi. Ko'p hollarda qahramon o'limi oldidan so'nggi daqiqalarda achchiq hayot tajribasidan umrini besamar yashab o'tganligini anglab yetadi.

Folkner o'ylab chiqargan xayoliy mamlakat Yoknapatofani shimoliy Missisipining eski xaritasidan topib oldi, Yoknapatofa yerli hindularning Chikeso qabilasi tilida «voha bo'ylab tinch oqayotgan suv» ma'nosini anglatadi. Bu boshi va oxiri bo'lmagan hayot daryosi timsolidir.

Zamondoshlari tomonidan Folkner ijodi turlicha baholangan, qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'lgan. Qator adabiyotshunos-tanqidchilar Folkner amerikaliklarga olijanob, sog'lom fikrli va nihoyat darajada jo'n, zerikarli provinsializmning biqiq muhitni yorib chiqishlarida ko'maklashadi, deb hisoblaydilar.

Yana boshqa tanqidchilar, ular ko'pchilikni tashkil qiladi, uni hayotni qora rangda tasvirlashda aybladilar, o'zlarini yozuvchi asarlari ko'zgusida ko'rishni istamadilar. Ko'plarga uning ijodiy uslubi va falsafiy xulosalari yoqmas edi. Folkner asarlariga munosabat bildiruvchi maqolalarning nomi ham shundan dalolat berib turadi: «Adabiyotdagi kasallik», «Shafqatsizlik maktabi», «Shafqatsizlikka sig'inish», «Dah-shatlar adabiyoti», «Uzoq Janubda Dostoyevskiy soyasi». Kafedra minbarlari va matbuot orqali yillar davomida uning ijodini qoralaganlar. Qadrdon shtatida uzoq davrlar uning san'ati va siyosiy qarashlarini anglab yetmaganlar.

Folknerning siyosiy qarashlariga turli munosabatlar bildirilgan. Folkner o'zini siyosatdan uzoq kishi deb hisoblardi. Ayni paytda inson sha'ni va erkiga nisbatan har qanday ko'rinishdagi zulmga keskin qarshi edi.

Folkner kommunistik g'oyani qabul qilmagan, hatto uni sobiq sho'rolar ittifoqiga amerikalik yozuvchilar delegatsiyasi tarkibida yubormoqchi bo'lganlarida taklifni rad etgan. Ayni paytda Tolstoy, Dostoyevskiy, Chexov kabi daholar ijodini yuksak qadrlagan. U har qanday ko'rinishdagi totalitarizmdan nafratlangan.

Folkner ijodi atrofidagi bahs-munozaralar barchaning diqqat markazida turgan, uning har bir yangi asari tanqidchilik nazaridan chetda qolmagan. Uning nomi Yevropa va Amerikada keng shuhrat qozona boshlagan. Biroq Folkner hamon moddiy muhtojlikda yashar edi. Asarlari uchun olgan qalam haqi oldingi qarzlarini uzish uchun

bazo'r yetardi. Shunday vaziyatda unga go'yo omad kulib boqqandek bo'ldi. Folknerga Gollivudning nazari tushdi. Folkner uchun Gollivud cheksiz imkoniyatlar, shon-shuhrat kaliti edi. Biroq yozuvchi Gollivudga kelgach, unga shunday shart qo'yadilar: «Biz sizni hech kimga o'xshamagan uslub egasi bo'lganingiz uchun ham o'zimizga taklif qildik. Biroq bu yerda shu narsani unutishingizni iltimos qilamiz». Bu Folkner juda qadrlagan erkinlikni kishanlash demak edi.

Yozuvchi oldida darhol to'siqlar paydo bo'la boshladi. Folkner o'z asarining ssenariysi ustida ish boshlaganda, undan o'z davrining mashhur aktrisasi Djoan Krouford uchun rol talab qildilar. Yozuvchi taajjublanib dedi: «Mening hikoyamda ayollar yo'q». «Yo'q bo'lsa, endi bo'ladi», deyishdi unga Gollivuddagilar. Ayol obrazi kiritilgach, mashhur aktrisa yozuvchidan «ingliz dengizchilari jargonidagi matn» ni yozib berishni talab qildi. Shundan so'ng sevgi uchburchagini yaratish majburiyati paydo bo'ldi. Folknerda shartnomani yirtib tashlab, Gollivuddan bosh olib ketish istagi bosh ko'tara boshladi, biroq pul juda zarur edi: yaqinda otasi o'lgan, to'ng'ich o'g'il Folkner oilani boqishi kerak edi. Endi yozuvchining o'z oilasi, xotini Estell va qizchasi bor edi. Bu orada ukasi Din fojiali halok bo'ladi. Uning xotini va bo'lajak farzandi uchun qayg'urish ham Folkner zimmasiga tushdi.

Folkner ma'lum muddat o'z ijodiy erkini jilovlashga majbur bo'ldi. Barcha orzu-umidlari puchga chiqdi. Yozuvchining moddiy ahvoli birmuncha yaxshilangan bo'lsa-da, o'z ijodidan qoniqish tuyg'usi uni tark etgan edi. Folkner bunday vaziyatga uzoq chidab tura olmadi va oilasi bilan yana qadrdon Missisipiga qaytadi. U shunday achchiq xulosaga keladi: «Amerikaga ijodkor kerak emas. Faqat inson ruhi masalasi bilan shug'ullanuvchi va o'z shuhratini sovun va sigareta savdosiga yoki yangi markadagi avtomobillar, dengiz kruizlari va kurort mehmonxonalarini reklama qilishga sovrishni istamaydigan Folknerga Amerikada joy yo'q».

Folknerning shuhrati kun sayin ortib borar edi. Fransiya uni Hurmat legioni ordeni bilan taqdirladi, endi vatanida ham uni qadrlay boshladilar. San'at va adabiyot instituti va Adabiyot akademiyasi uni a'zolikka qabul qildi. Keyinroq esa eng yaxshi adabiy asar uchun Milliy mukofot bilan taqdirlandi. 1947- yilda Stokgolmda Folknerni laureatlik diplomi va o'ttiz ming dollar mukofot kutayotganini ma'lum qildilar. Nobel qo'mitasi shunday qaror chiqardi: «Zamonaviy Amerika romanini rivojlantirish yo'lidagi buyuk va o'ziga xos ijodiy hissi uchun» 1950- yilda qirol Gustav Adolf Folknerga medal topshiradi. So'ngra Folknerning mashhur nutqi tinglanadi. Aytishlaricha, yozuvchining ovozi zo'rg'a eshitganlar. Lekin ertasiga ro'znomalarda e'lon qilingan bu nutq barchada juda kuchli taassurot qoldirgan.

Folkner hayotining oxirgi yillarida deyarli hech narsa yozmagan. 60 yoshida u juda sog'lom va baquvvat edi. Lekin shunga qaramay Folkner hayotining so'nggi pallasida qandaydir mahzunlik, dilgirlik kayfiyati sezilib turardi. Adib asta-sekin yaqinlarini yo'qota boshladi. 1960- yil 11- fevralda mashhur fransuz yozuvchisi va faylasufi Alber Kamyu avtomobil halokatida fojiali halok bo'ldi. Folkner uchun bu katta yo'qotish edi. U ta'ziya xatida shunday yozadi: «Bu tinmasdan o'zini izlayotgan va tahlil qilayotgan qalb edi. Mashinasi daraxtga urilgan o'sha daqiqalarda ham u hamon o'zidan javob axtarar va talab qilar edi. O'sha so'nggi daqiqalarda u izlagan javobini topganmikan?» 1961- yilda birin-ketin og'ir judolikni boshidan kechiradi. Folknerning doimiy hamrohi Ernest Xeminguey vafot etadi. Ko'plar Folkner va Xemingueyni raqiblar deb hisoblardilar. Biroq bu raqiblik hech qachon dushmanlikka aylanmagan edi. Har ikki yozuvchi oqilona xulosa chiqargan edilar: dunyoda o'zlarini izlash va adashmasliklari uchun joy yetarli.

Bu orada Folknerning onasi qazo qiladi. U yozuvchini kurash va umidga ruhlantirar edi. Onasini ko'mayotganlarida u ukasiga shunday deydi: «Mening ham kunim bitgan ko'rinadi». Yozuvchi so'nggi yillarda yozmaganligini quyidagicha izohlaydi: «Ishtiyoq yo'q. Agar yozish ishtiyoqi bilan yonsam, darhol yana mashinka yoniga o'tiraman».

Folkner yana asar yaratishga umid qilgan. Lekin u dilida borini to'kib solgan, zimmasidagi vazifasini sharaf bilan ado etgan va dunyoni tark etgan. Folknerning o'limi kutilmaganda ro'y berdi. Otdan yiqilib (u ot minishni sevar, 60 yoshida ham yaxshigina chavandoz edi), yelkasida kuchli og'riq sezadi. Keyinroq kasalxonaga yotadi. Odatdagi tekshirish boshlanadi. Oradan bir kun o'tgach, kunduzi Folknerning yuragi urishdan to'xtaydi.

1962- yilning 7- iyulida yozuvchini ko'mish marosimi bo'ldi. Butun dunyodan jurnalistlar ishtirok etadi. Yirik teleradiokompaniyalar bu marosimni to'g'ridan-to'g'ri namoyish qiladilar.

Folkner o'limidan keyingi shon-shuhratiga beparvo qarar edi. U hatto bu haqda uncha o'ylamas edi. Biroq Folkner o'zidan keyin chuqur va o'chmas iz qoldirib ketdi.

ALBER KAMYU*

Fransuz yozuvchisi, dramaturgi, fransuz ekzistensializmi asoschilaridan biri Alber Kamyu faqat o'z davri emas, keyingi asr jahon adabiyotining buyuk namoyandalaridan bo'lib qolaveradi. Ijodkorning

*Qo'llanmaning ushbu bobi prof. U. Normatov bilan hamkorlikda yozildi.

buyukligi u yaratgan asarlarining soni va mashhurligi bilangina emas, hayot hamda inson to'g'risida qanday yangi gap ayta olgani, uning ilgari ko'rilmagan qanday yangi jihatini kashf eta bilganligi bilan ham o'lchanadi. Alber Kamyu borliq va inson haqida o'z so'zini aytib ketgan buyuk ijodkorlar sirasiga kiradi.

Alber Kamyu 1913- yil 7- noyabrda Jazoirning Mondovi nomli shaharchasida tug'ilgan. Asli elzaslik bo'lgan otasi Lyusen Kamyu qishloq xo'jalik xizmatchisi bo'lgan. Fransiyaning mustamlakasi bo'lgan Jazoirda qo'nim topgan va ispan millatiga mansub qiz Kutrin Santega uylangan. Alber otasidan juda erta yetim qoladi. Otasi Birinchi jahon urushida halok bo'lganida u hali go'dak edi. Ota vafotidan so'ng Kamyular oilasi qiyin ahvolda qoladi. Onasi ikki go'dagi bilan buvisi va nogiron tog'asining uyiga ko'chib o'tadi. Og'ir bolalik xotiralari keyinchalik «Astar va qiyofa» va «Nikoh» asarlarida o'z ifodasini topgan. Maktabda u adabiyotga alohida qobiliyatini namoyon qiladi, maktab o'qituvchisi Lui Jermen uning litseyga o'qishga kirishiga ko'maklashadi. Kamyu o'qishga jon-dili bilan beriladi, ayni paytda boks bilan ham shug'ullanadi. Biroq sil kasalligi tufayli boksni tashlashga majbur bo'ladi (bu kasallik bo'lajak yozuvchi taqdirida chuqur iz qoldiradi).

Litsey ta'limini tamomlagach, mahalliy universitetning falsafa-tarix fakultetiga o'qishga kirgan. Fakultetdagi tahsil jarayonida so'l yo'nalishdagi gazetalar bilan hamkorlik qiladi. 1936- yili sayyor teatr «Teatr de Travay» («Mehnat teatri») ni tashkil etadi.

Studentlik yillarida Jid, Dostoyevskiy, Nitsshe kabi mutafakkirlar ijodi bilan yaqindan tanishadi. Bu tanishuv Kamyu dunyoqarashining shakllanishida katta o'rin tutadi. U, ayniqsa, Dostoyevskiy ijodiga alohida muhabbat bilan qarar edi. O'zi boshchilik qilgan «Mehnat teatri» sahnalashtirgan «Aka-uka Karamazovlar» pyesasida Ivan Karamazov rolini ijro etgan.

Keyinchalik ekzistensializm oqimining yirik namoyandalari Kerkegor, Shestov, Xaydeggerlarning ijodini chuqur o'rganadi. Universitet ta'limini «Xristian metafizikasi va neoplatonizm» mavzuida diplom ishi himoyasi bilan yakunlaydi. U Plotin falsafasini o'rganishni davom ettirishni niyat qilib qo'ygan edi, biroq sog'lig'i yomonligi (sil kasali) tufayli falsafa fanlari bo'yicha ilmiy daraja olish imtihonlarida qatnashish uchun ruxsat bermaydilar. Shundan so'ng ilmiy ishdan voz kechadi va poytaxt Madaniyat uyining boshlig'i vazifasida ishlaydi.

Studentlik yillarida kommunistlar partiyasiga a'zo bo'ladi, Jazoir musulmonlari ichida targ'ibot ishlari olib boradi, biroq tez o'tmay partiya safidan chiqadi va o'zini ijodga bag'ishlaydi.

30- yillar oxirida uning ilk nasriy asarlar to'plami e'lon qilinadi, birinchi romani «Baxtli o'lim» ni yozadi, «Sizif haqida asotir» falsafiy essesi ustida ish boshlaydi.

1938- yilda «Respublikachi Aljir» gazetasiga jurnalist sifatida qabul qilinadi, biroq Ikkinchi jahon urushi boshlanishi munosabati bilan undan ketadi. Tanishlari Kamyuga poytaxt gazetasi «Pari-Suar» da ishlashni taklif qiladilar va u birinchi marta Parijga keladi. Ko'p o'tmay gazeta yopiladi va Kamyu Jazoirga qaytadi. U yerda «Sizif haqidagi asotir» asari ustidagi ishiga yakun yasaydi.

1942- yilda Kamyu ikkinchi marotaba Fransiya keladi. Yozuvchining bu palladagi hayoti juda qizg'in va ijodi sermahsul kechgan. Tabiatan hayotga faol aralashishga moyil bo'lgan Kamyu fashizmga qarshi milliy ozodlik harakatida ishtirok etadi, «Komba» yashirin tashkilotiga a'zo bo'lib kiradi, tashkilot gazetasiga muharrirlik qiladi, «Nemis do'stga maktublar» ni chop ettiradi. 1942- yil yozida qamal holatidagi Parijda «Begona» qissasi dunyo yuzini ko'radi, «Komba» gazetasida «Sizif haqida asotir» essesi bosiladi. 1947- yilda urushga qarshi dahshatli aybnoma bo'lgan «Vabo» romani nashr etiladi. Shu yillari qator pyesa, esse va qissalar ham yozadi.

1957- yilda Alber Kamyu «insoniyat oldiga bugungi kun muammolarini butun keskinligi bilan qo'yuvchi adabiy asarlarining ahamiyati uchun» Xalqaro Nobel mukofoti bilan taqdirlanadi. Alber Kamyuning hayoti kutilmaganda fojiali yakun topadi. 1960- yilning 4- yanvarida rojdestvo kunlaridan keyin Parijga kelayotib yo'lda avtomobil halokatida dunyodan ko'z yumadi. Yozuvchining o'limi butun G'arb san'at olamini larzaga soladi, u tiriklik chog'idayoq «G'arbning isyonkor vijdoni» degan nom olgan edi. Kamyuning buyuk zamondoshi, amerikalik yozuvchi Folkner bu o'lim munosabati bilan shunday yozadi: «Bu tinmasdan o'zini izlayotgan va tahlil qilayotgan qalb edi. Mashinasi daraxtga urilgan o'sha daqiqalarda ham u hamon o'zidan javob axtarar va talab qilar edi. O'sha so'nggi daqiqalarda u izlagan javobini topganmikin?»

Alber Kamyuning muxtasargina umri davomida yaratgan asarlari hayotlik chog'ida ham, vafotidan keyin ham jahon kitobxonlarini hayajonga solib kelmoqda, hanuzgacha turli-tuman qarashlar, o'y-mushohadalar, bahs-munozaralarga sabab bo'lmoqda.

Kamyu adabiyotdagi yangi yo'l izlovchi, tajribachi, kashfiyotchi adiblar sirasiga kiradi. Kamyu asarlari «tilsimini» ochish, uning ijodi mohiyatini anglab yetish uchun G'arb adabiyotidagi ijodiy metod va oqimlardan xabardor bo'lish lozim.

Alber Kamyu XX asrda vujudga kelgan ekzistensializm falsafani rivojlantirib, absurd falsafasiga (uni fransuz ateistik ekzistensializmi

ham deb ataydilar) asos soldi. Uning asosiy falsafiy-estetik qarashlari «Sizif haqida asotin» asarida o'z ifodasini topgan. Sizif qadim yunon rivoyatlariga ko'ra xudolar tomonidan hayotga bo'lgan cheksiz muhabbati uchun jazolanadi, abadiy qiynoqqa mahkum etiladi. U to'g'risidagi asotirlardan birida naql qilinishicha, Sizif o'limidan oldin o'z xotinining muhabbatini sinab ko'rmoqchi bo'ladi. Shu maqsadda xotiniga jasadini hech qanday ma'rakalarsiz shahar maydoni o'rtasiga uloqtirishni buyuradi. Uning buyrug'i bajariladi. Tez orada soyalar saltanatida qayta tirilgan Sizif xotinining g'ayriinsoniy itoatidan g'azabga minadi, u bunday shafqatsizlikni kutmagandi, bu shunchaki sinov edi. Plutondan ruxsat olib, yerga xotinini jazolash uchun keladi. Biroq shirin hayot lazzatini yana bir totib ko'rgach, zulmat dunyosiga qaytgisi kelmay qoladi. Qancha yalinish va do'q-po'pisalar ham uni ortiga qaytara olmaydi. Shunda xudolar uni og'ir jazoga hukm qiladilar — Sizif ulkan xarsangtoshni tog' cho'qqisiga dumalatib olib chiqishi, manzilga yetgach esa xarsang yana ortga yumalashi, mahkum esa toshni qaytadan cho'qqiga eltishi va avvalgi holat cheksiz takrorlanaverishi lozim.

Kamyu talqinicha Sizif — absurd qahramon. U foniylar dunyoga bo'lgan bemisrl muhabbati va o'limga nafrati uchun shunday jazoga mustahiq. Bir turdagi bema'no va bemaqsad mehnatga majbur qilingan Sizif taqdirida Kamyu inson qismatini ko'radi. Uning mashaqqatli intilishlari, orzu-havaslarining oqibati puch, bema'ni — oxir-oqibat oldinda uni yo'qlik dunyosi, o'lim kutadi. Biroq absurd falsafasi tushkunlik, tarkidunyochilikni targ'ib qilmaydi. Naqadar bema'no, absurdligiga qaramasdan, inson uchun hayotga teng darajada qadrlil narsaning o'zi yo'q. U faqat bu hayot o'tkinchi ekanligini, inson har bir daqiqani sezib qadrlab yashashi, foniylar dunyo ne'matlariga o'ta ehtirols qo'yish noto'g'ri ekanligini uqtiradi.

«Begona» qissasi 1940- yilda yozib tugatilgan, 1942- yilda dunyo yuzini ko'rgan. Qissa XX asr fransuz adabiyotining, aniqrog'i, «Kamyu avlodining eng yaxshi asari», «asr san'atidagi eng yirik falsafiy asotirlardan biri» deya baholangan. Yaratilganiga 60 yildan ko'p bo'lganiga qaramay «Begona» hanzl Fransiyada eng sevib o'qiladigan asarlardan hisoblanadi. Qissa vatanidagina emas, jahonning ko'plab mamlakatlarida ham shuhrat qozongan.

Bir qarashda asar qahramoni jazoirlik oddiy xizmatchi Mersoning hayoti boshqalarnikidan uncha farq qilmaydi — el qatori ishlaydi, dam oladi, kundalik ikir-chikirlar bilan band kun kechiradi. Biroq ayni paytda qissaning ilk satrlaridanoq Mersoni boshqalardan ajratib turuvchi jihati ham namoyon bo'la boshlaydi. U o'ta rostgo'y, munofiqlikni bilmaydigan va o'zgalar u haqda nima o'ylashlari bilan

qiziqmaydigan shaxs. Asar voqeasi Mersoning onasi o'limi haqidagi telegrammani olishidan boshlanadi. Merso xatning rasmiyl mazmunini uncha anglamaydi, chunki onasi uning uchun ilgariroq, qariylar uyiga joylaganida o'lgan edi. Shu sababli bu sovuq xabarni bir qadar loqayd qabul qiladi.

Onasini ko'mish uchun qariylar uyiga kelganda ham Merso, odatda, azada bo'ladigandek o'zini iztirob chekayotgan kishi qilib ko'rsatishga urinmaydi. Faqat uni onasini qariylar uyiga joylagani uchun ayblashlari mumkinligini elas-elas payqab, o'zini oqlamoqchi bo'ladi, biroq qariylar uyi direktori: «Siz uni boqolmas edingiz. U qarovga, hamshiraga muhtoj bo'lgan. Sizning maoshingiz ham o'zingizga yarasha», deb uni bundan xalos qiladi.

Dafn marosimi paytida Merso ko'proq jismoniy noqulayliklarni his qiladi — u tuni bilan uxlamagan, buning ustiga kun issiq... Ayni damda uning tuyg'ulari azaga kelganlarning rasmiyatchiligiga qaraganda haqiqiylroq. Merso burchini ado etmoqda, biroq o'zining befarq holatini yashirishga harakat qilmaydi.

Onasini ko'mgan kunning ertasiga uyiga qaytgan Merso dengizga cho'milishga boradi, u yerda oldin birga ishlagan va o'zi yoqtirgan qiz Marini uchratadi. Ikkovi birga suzishadi, kinoga borishadi, xursandchilik qilishadi...

Qahramonning hayoti shu tarzda davom etadi. Uni mansab, obro', boylik ham uncha qiziqitirmaydi. Boshlig'i Parijda yaxshi lavozimni taklif qiladi, Merso esa unga baribir ekanligini aytadi.

Barcha intiladigan, qabul qilgan va bo'ysunadigan tushunchalarga befarq bo'lgan Merso jismoniy hissiyotlarga nisbatan ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. Jumladan, turmush hodisalarini sovuqqon sharhlaydigan qahramon tabiat tasvirida shoirona tilda so'zlay boshlaydi, go'yo borliqning ajralmas bir qismiga aylanadi.

Mersoning bir maromdagi sokin hayotida kutilmagan hodisa ro'y beradi, u jinoyatchi — qotilga aylanadi. Jinoyat chindan ham tasodifan ro'y beradi. Do'sti Raymon va Mari bilan Raymonning dengiz sohilida yashovchi oshnasinikiga cho'milishga borgan Merso kichkina dilsiyohlikka duch keladi. Raymonning raqibi arab bilan to'qnashuv ro'y beradi. Bu uncha ahamiyatli bo'lmagan janjal tinchigach, uning kayfiyati buziladi. Qumloqda yolg'iz kezib yurgan Merso quyoshning ayovsiz issig'iga dosh berolmaydi va muhban kayfiyatga bo'ysunib qarshisidan chiqib qolgan arabni sababsiz otib tashlaydi. Bu o'rinda ham qahramonga xos bo'lgan ruhiyl hissiyotlarga befarq bo'lsa-da, jismoniy hissiyotlarga nisbatan o'ta sezuvchanlik xususiyatini ta'kidlash lozim. Ramziyl ma'noda quyosh Mersoning jallodiga aylanadi, uni qotillikka undaydi.

Qissaning ikkinchi qismi Mersoning erkinlikdan mahrum qilingan holati va sud jarayoni tasviridan iborat. Qamoqxona muhiti ham biz kitoblarda o'qigan, filmlarda ko'rgan hayotdan farq qiladi. Bu yerda mahbusga nisbatan birorta g'ayriqonuniy harakat kuzatilmaydi, uni qiynash, dag'al muomalada bo'lish, hamxona mahbuslar tomonidan kaltaklanishi kabilarni ko'rmaymiz. Ayni payta Merso qamoq azobini o'zicha his qiladi, eng og'ir qiynoq — bu erksizlik ekanligini anglab yetadi, ya'ni qumloq sohilda cho'zilib yotish, cho'milish, ayol visoli, chekish kabi oddiy ehtiyojlardan mahrum qilinishi uni azoblaydi. Chunki bular Merso uchun juda qadrli. Mersoning Mari bilan qamoqxonadagi uchrashuvi, Marining qiynoqli suratdek tabassumi, ularning atrofida gilarining holati, ona va jinoyatchi o'g'ilning bir-biriga unsiz termulishi, turfa tabiatli odamlar tasviri qissaning eng ta'sirli epizodlaridan. Ushbu bir qarashda hissiz, qahramon tabiatiga mos xolis, bafarq tasvir insoniy fojialar, yashirin hissiyotlarni o'ziga singdirib olgan.

Sud jarayoni lavhasi Merso tabiati, shaxsining o'ziga xosligini, uning fojiasi va g'alabasini yorqin namoyon qiluvchi epizodlardandir.

Sud qilinayotgan Merso atrofida gilar uchun begonaligicha qolaveradi. Sud hakamlari uning xatti-harakatlarini o'zlari istagancha tushunadi va talqin qiladi. Tergovchi va advokatning jinoyatchi haqidagi fikr va hukmlari bir qarashda bir-biridan keskin farq qiladi. Merso esa ular o'rtasida deyarli farq yo'q deb biladi. Zero, Mersoni haqiqiy jinoyati — odam o'ldirgani uchun emas, barcha ko'nikkan, kishilar o'ylab chiqargan axloq-odob tushunchalariga loqaydligi, munofiqlik qilishni istamagani uchun sud qiladilar. Tergovchi uning jinoyatini ta'kidlash uchun onasini ko'mish marosimida yig'lamagani, ertasi kuni Mari bilan ko'ngil ochgani, film tomosha qilgani kabilarni dalil sifatida keltiradi, uni ma'naviy majruhga chiqarib qo'yadi. Advokat esa halol inson ekanligi, yaxshi xizmatchiligini ta'kidlab, uni himoya qiladi, dafn marosimi haqida esa ishni buzib qo'yuvchi fakt sifatida ataylab so'z ochmaydi. Mohiyatan ularning har ikkisinin dalillari bema'no, absurd xarakter kasb etadi. Aslida insonning qalb dunyosi daxlsizdir, uni o'y-fikri, xayollari, tuyg'ulari uchun ayblashga boshqa insonning haqqi yo'q.

Onasini sevish-sevmasligi, azada rasmiyatchilik uchun dod solib yig'lamasligi Mersoning o'zigagina havola. Uni sudda xudoga ishonmaganligi uchun ham ayblaydilar. Qahramon bu masalada ham o'zligiga sodiq, u faqat mavjud, ko'rish, his qilish mumkin bo'lgan narsalargagina ishonadi, boshqa narsalar uning uchun o'z ma'nosini yo'qotgan. Inson qismatiga oxir-oqibat o'lim yozilgan ekan, u ehtiros va e'tiqod qo'ygan barcha narsalar bema'ni yupanch, aldovga aylanadi.

Merso avvalroq ana shu xulosaga kelgan. Tevarak-atrofida ro'y berayotgan hodisalar, uning jamiyatga begonaligi, uni tushunmasliklari faqat shu xulosasini tasdiqlash uchun xizmat qiladi. Albatta, qotillik qilgan odam jazolanishi kerak. Lekin Mersoning eshafotga jo'natilishi, olomon oldida kallasi tanidan judo qilinishga hukm etilishida qandaydir adolatsizlik borligini his etasiz. Yozuvchi ham kitobxonda shu taassurotni uyg'otishga intilgan. Odamlar tomonidan o'ylab chiqilgan omonat axloqiy tushunchalar, rasmiyatchilikning qudratli mexanizmi Mersoni jismonan mahv etadi, jamiyat Mersoni qotilligi uchun emas, barchaga o'xshamagani uchun kechirmaydi va o'linga mahkum etadi. Merso munofiqlik qilishi, tavba-tazarru qilib afv so'rashi mumkin edi. Biroq u o'zi tanlagan yo'liga sodiq qoladi, bu foniy dunyoning odamlar o'ylab chiqargan shaxs erki, mayliga zid, sun'iy, omonat tartib-qoidalari absurd, bema'nilikdan iborat deb biladi. O'zligiga, ko'ngil haqiqatiga sodiq qolib bu dunyodan ketayotganidan taskin topadi.

Alber Kamyu yaratgan bu g'aroyib qahramon va ajoyib qissa ustidagi bahslar hali uzoq davom etaveradi, kitobxonni hayot va inson haqida o'ylashga, mushohada yuritishga chorlayveradi.

HOZIRGI ADABIY JARAYON

Hozirgi globallashuv davrida jahon adabiyotida kechayotgan jarayonlarga nazar tashlasak, dunyo xalqlari adabiyotida umuminsoniy muammolar, g'oyalar mushtarakligini kuzatishimiz mumkin. Xalqlar adabiyotlari o'rtasidagi tafovutlar yo'qolib bormoqda, badiiyat mo'jizalari dunyo kitobxonining umumiy ma'naviy bisotiga aylanmoqda. Kompyuter asrida hozirgi kun kitobxoni jahon badiiy tafakkuri yaratgan ijod namunalari bilan tanishishning beqiyos imkoniyatlariga ega. Shu sababli ham ma'lum millat adabiyotida shakl bobida qilingan kutilmagan tajribalar, kashfiyotlar jahon kitobsevarlari tomonidan birdek qabul qilinmoqda.

Hozirgi adabiy jarayonning muhim xususiyati uning mafkuradan xoli ekanligi, ijodkor istaganicha yozish, istagan yo'lni tanlash huquqiga ega ekanligidadir. Unda XX asr adabiyotidagi xilma-xil tamoyillarning belgilarini ko'rishimiz mumkin, ayni paytda eski adabiyotdan tamomila farqlanuvchi jihatlar ham mavjud.

XX asr so'ngida badiiy yo'nalishlarning shiddat bilan o'zgarishi va yangilanishi jarayoni ko'zga tashlanadi. Eskirgan nazariy qolip va tushunchalarning yemirilishi natijasida ijodkorlar oldida yo'l izlash, yangi-yangi shakllarni kashf etish muammosi paydo bo'ldi. Adabiyot izlanishlar pallasiga kirdi, yangi asr adabiyoti bugungi murakkab davrda yashayotgan insonning hayotini yengillashtiradigan, unga mazmun baxsh etadigan konsepsiya axtarmoqda. Inson va dunyo haqidagi qarashlar xilma-xilligi adabiy yo'nalishlarning rang-barangligini ham belgilaydi. Hozirgi adabiy jarayonda ikki yo'nalish yondosh holda rivojlanmoqda — modernizm va realizm. Har ikki yo'nalish o'z an'alarini davom ettirib va boyitib bormoqda. O'z navbatida ushbu yo'nalishlar ichida ham turli oqimlar mavjud. Modernizm ichida syurrealizm, ekspressionizm, ekzistensializm va h.k., realizm ichida tanqidiy realizm, intellektual realizm... Hozirgi kun adabiyoti turli adabiy oqimlarga bag'ri ochiqligi bilan ahamiyatli, yozuvchilar ham ixtiyoriy yo'l tanlashda o'zlarini erkin his etadilar.

Bugungi adabiyot uchun xos bo'lgan yana bir xususiyat sifatida ommaviy adabiyotning keng quloch yozishi va ayni paytda elitar adabiyotning rivojlanishini ko'rsatib o'tish lozim. Ommaviy adabiyot

rivoji sarguzasht-detektiv asarlarga, maishiy romanlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi, bunday kitoblarning keng tarqalishi, ular o'quvchisining ko'pligida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga faqat san'atni tushunuvchilar, yuksak didli kitobxonlar uchun mo'ljallangan adabiyot ham o'sishdan to'xtagani yo'q.

Zamonaviy Amerika adabiyoti misolida ham uslub, shakl, mavzu bobidagi rang-baranglikni kuzatish mumkin. Amerikalik adabiyotshunos Kettrin Vanspenkeren, jumladan, shunday yozadi: «Amerika adabiyotida Uilyam Kennedining «Temir yovvoyi o't», «Juda qarilar» asarlari Nyu-York shtati poytaxtining ko'cha va salonlarida yashovchilarning hayotini xazin va bo'g'iq ohangda tasvirlashi bilan rom etadi.

Dahshatli badiiy adabiyot sohasida bestsellerlar ustasi Stiven King asarlari ham mashhur. Badiiy adabiyot sohasida Puliser mukofotini olgan Jeyn Smayli mumtoz adiblar an'alariga qaytadi, «Ming ark» asarida Shekspirning «Qirol Lir» sujetini AQSH ning O'rtag'arb fermasiga ko'chirib, qarigan fermer o'z yerini uchta qiziga bo'lib berishga qaror qilganda alanga olgan keskin oilaviy mojaroni tasvirlaydi. Yangi avlod vakili bo'lgan adib Makkorl o'z romani («Xushehaqchaq yetakchi») va qisqa hikoyalarida o'smirlar hayotini aks ettiradi, «Virjiniya tomon» asarida avlodlar orasidagi munosabatlar tasvirlansa, «Shovqin-suronli diyeta» asarini hozirgi zamon janublik ayollarning ehtiroslarini kashf etishga bag'ishlaydi.

Oldin qoloq, mustamlaka, rivojlanayotgan davlatlar qatoriga kiritilgan mamlakatlar siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida katta o'zgarishlar ro'y berdi. Avvallari folklor darajasida bo'lgan ba'zi adabiyotlar XX asr oxiri — XXI asr boshiga kelib umumjahon miqyosiga ko'tarildi va jahon adabiy jarayoniga uning ajralmas qismi sifatida qo'shildi.

Braziliya adabiyotining namoyandasi Paulo Koelo nomi XXI asr kitobxoniga juda yaxshi tanish.

PAULO KOELO

Paulo Koelo — dunyoning eng ko'p o'qiladigan va nihoyatda o'ziga xos yozuvchilaridan hisoblanadi. Uning asarlari 55 tilga tarjima qilingan, bugungi kunga kelib dunyoning 40 mamlakatida 210 ta tarjimasi 43 million nusxada sotilgan.

Paulo Koelo 1947-yili Rio-de-Janeyroda muhandis oilasida tug'ilgan. Uning yoshlik yillari murakkab va ziddiyatlarga to'la tarzda kechdi. Isyonkor tabiatli yigitcha hayotning turli chorrahalariga kirib chiqdi — xippi ham bo'lib ko'rdi, Braziliyaning mashhur rok yulduzlari

Elis Regina va Raul Seixas uchun qo'shiq matnlari yozdi. Keyinchalik jurnalistika bilan shug'ullandi, teatr rejissurasi va dramaturgiya sohasida ham o'zini sinab ko'rdi.

1986- yilda Santiago yo'lini ziyorat qilishga qaror qildi. Bu yo'l qadimgi ispan ibodat-ziyosat yo'li edi. 1987- yili ana shu safar taassurotlari asosida «Ziyorat» romanini yozdi.

Oradan ko'p o'tmay Paulo Koeloga olamshumul shuhrat keltirgan «Alkimyogar» romani dunyo yuzini ko'radi. 1988- yilda yozilgan bu roman tadqiqotchilar tomonidan o'ziga xos betakror hodisa sifatida baholanadi. Keyinchalik ketma-ket yozuvchining «Brida» (1990), «Valkirilar» (1992), kundaliklar asosida yozilgan «Maktub» (1994), «Pedra daryosi sohilida o'tirib ko'z yosh to'kardim» (1994), «Beshinchi tog'» (1996), «Yorug'lik Jangchisi kitobi» (1997), «Payg'ambarning ishqiy maktublari» (1997), «Veronika o'lishga qaror qildi» (1998), «Iblis va senorita Prim» (2000), «Otalar, o'g'illar va bobolar» (2001) asarlari chop etildi.

Paulo Koeloning asarlari keyingi o'n yil davomida dunyoning eng ko'p o'qiladigan kitob — bestselleridan sanalib kelinadi. Fransuz jurnali «lire» Paulo Koeloni «asarlari dunyoda eng yaxshi savdo qilinadigan ikkinchi muallif» deya ta'riflagan. Angliyaning «Times» jurnali yozuvchining kitoblarini «millionlab kitobxonlar taqdirini o'zgartirishga qodir», deb hisoblaydi. Tanqidchilik, ayniqsa, yozuvchining realizm, falsafiylik va ramziylik uyg'un uslubiga, musiqiy tiliga, hissiyot va qalbga ta'sir o'tkazuvchi tasvir tarziga yuksak baho berdi.

Paulo Koelo jamiyat ijtimoiy hayotida ham faol ishtirok etadi. U asos solgan Paulo Koelo jamg'armasi Braziliyaning qashshoq aholisi, ayniqsa, bolalar va keksalarga moddiy ko'mak ko'rsatish bilan shug'ullanadi.

Paulo Koelo YUNESKO ning «Ma'naviy qadriyatlar uyg'unligi va intellektual muloqotlar» dasturining maxsus maslahatchisi, shuningdek, ijtimoiy tadbirkorlik masalalari bilan shug'ullanuvchi Shvab jamg'armasi boshqaruvining a'zosi.

Paulo Koelo 1979- yilgi Eron Islom inqilobidan so'ng mazkur mamlakatga taklif qilingan birinchi nomusulmon yozuvchidir.

2002- yil 25- iyulda Paulo Koelo Braziliyaning nufuzli qo'lyozmalar akademiasining a'zoligiga qabul qilindi. Bundan 104 yil muqaddam tashkil qilingan ushbu akademiya 40 a'zoga ega muassasa bo'lib, portugal tili masalalari bilan shug'ullanadi.

Paulo Koelo Germaniya, Italiya, Fransiya, Ispaniya, Irlandiya, Yugoslaviya kabi mamlakatlarning bir necha nufuzli mukofotlari bilan taqdirlangan. Xo'sh, yozuvchiga bu qadar katta shuhrat keltirgan «Alkimyogar» qanday asar?

Roman boshdan oyoq ramzlar asosiga qurilgan. Ular ostidagi tagma'noni fahmlash talab qilinadi. «Alkimyogar» ni ajoyib ibratli ertak deb ham atashadi. Chindan ham roman sujeti ertakni yodga soladi. Biroq ilk satrlardan oq bu oddiy ertak emasligini payqab olasiz. U haqda shakli sodda bo'lsa ham, tagma'no kuchli degan odatdagi ta'rif ham uncha mos emas. Shakl ham kutilmagan sehrga va ko'rinmas qudratga ega, buni g'ayriushuriy tarzda anglamaslikning iloji yo'q. Yozuvchi ramziylikdan reallikka juda erkin ko'chadi, voqealar xayoliy bo'lsa ham, tuyg'ular o'ta insoniy va tabiiydir. Roman qahramoni Santiagoning sayohati bilan bog'liq voqealar asosida yotgan mazmun — inson taqdiri tushunchasidir. Koelo talqiniga ko'ra inson baxt uchun tug'iladi. Taqdirning qora yoki yorug' bo'lishi uning o'ziga bog'liq. O'zining taqdiridan chekinganlar o'z baxtlari nima ekanligini anglab yetmaganlardir. Koelo tushunchasidagi Taqdir Xudo tomonidan insonga buyurilgan, umri mobaynida ado etishi lozim bo'lgan majburiyat, har bir inson bosib o'tadigan o'z yo'li. Agar inson har safar biror amalni quvonch va xafsala bilan bajarar ekan, o'z taqdiriga mos ish tutgan bo'ladi. Biroq ulug' orzu-niyatlarga yetish uchun taqdir yo'lidan matonat bilan o'tish darkor.

Asar qahramoni Santiago ana shu yo'lda sabot bilan mashaqqatlarni yengani uchun o'z taqdiriga erishadi.

Paulo Koeloning keyingi romani «Beshinchi tog'» da ushbu fikr rivojlantiriladi. Bu asar Ilyos payg'ambar haqida. Yozuvchi Injil rivoyatlariga tayangan, Ilyos kechmishlariga oid asosiy tafsilotlarni saqlagan holda undan-da go'zalroq, boyroq sujet, to'laqonli xarakter yaratgan.

Ilyos Olloh tomonidan payg'ambar qilib tanlangan, u Ollohnin amallarini insonlarga yetkazishi lozim. Ilyos taqdiriga bo'ysunadi, zimmasidagi burchni halol ado etadi. Yaratganni dildan qo'ymaydi, eng og'ir daqiqalarda uning ko'magidan bahramand bo'ladi. Biroq taqdir yo'li oson emas. Olloh buyurgan yo'lga xiyonat qilmasa ham u ketma-ket azoblarga, ayрилиq va judoliklarga duch keladi. Ilyos urushning oldini olishi kerak edi, bunga jon-jahdi bilan harakat qiladi, biroq uning urinishlari bekor ketadi, ojiz bandalar uning zorlanishlariga quloq solmaydilar, shunda u Yaratganga murojaat etib dahshatli qirg'in-barotning oldini olishni so'raydi. Biroq qudratli Tangri bandalarining qalbidagi jaholatni sug'urib olmaydi, ular dahshatli sinovga giriftor etiladi. Chunki ularning qalblari uyquda, quloqlari Yaratganning so'zlari uchun berkitilgan. Ilyos endi xudodan faqat bir narsani — uning hayotiga yorug'lik bag'ishlab turgan mushtipar, sevimli ayolini omon qoldirishni so'raydi. Biroq uning bu tilagi ham amalga oshmaydi. Olomonning va hukmdorlarning johilligi bu pokiza, mushfiq ayolni ham mahv etadi.

Ilyos o'z yo'lini o'zi tanlashi lozim bo'lgan vaqt kelganini tushunadi. Qalbini hatto Olloh uchun ham yopadi. Endi u faqat o'ziga ishonadi, qalbi buyurganini qiladi. Kultepaga aylangan Akbar shahrini qirg'inbarotdan omon qolgan bir necha zaif qariya, ayollar va bolalar ko'magida qayta tiklaydi, u yerda yana hayot boshlanadi, odamlarda kelajakka umid va ishonch uyg'onadi. Shunda uning qalbida yana Olloh nuri paydo bo'ladi. U yana o'z farishtasini Ilyos bilan muloqotga yuboradi. Ilyos shuni tushunib yetadiki, Olloh uning tavallolarini eshitmagani, tilaklari ro'yobga chiqmagani ham aslida bir sinov ekan. Olloh sinovga bardosh berganlar bilan hamisha birga ekan... Bu asarda ham inson o'z taqdiri uchun o'zi kurashishi kerak, yozug'im shu ekan, deya bo'ysunganlar shunga loyiq taqdirga mustahiq, degan g'oya ilgari suriladi.

Paulo Koelo asarlarini har bir kitobxon o'zicha kashf qiladi, ayni paytda unda ko'tarilgan masalalar butun insoniyatga taalluqli — bugungi zamin kishisi dardlari, orzu-intilishlarini aks ettiradi. «Mabodo o'zga sayyoralaridan tasodifan bizning Yerimizga kelgindilar uchib kelib qolishsa, ular Paulo Koeloning atigi bitta kitobi «Alkimyogar» ni o'qiboq bizni tushuna oladi», deb yozadi mashhur fransuz rejissyori Klod Lelush.

ADABIYOT BO'YICHA NOBEL MUKOFOTI SOHIBLARI

1901. Rene SYULLI-PRYUDOM (1839—1907, Fransiya) — asarlarining adabiy ahamiyati, yuksak badiiyligi, hissiyot va intellektning uyg'unligi, shuningdek, ularda ilgari surilgan g'oyalar uchun.

1902. Teodor MOMMZEN (1817—1903, Germaniya) — tarixiy mavzuda ijod qilgan zamonaviy yozuvchilar ichida eng ulug'i, «Rim tarixi» yirik monumental tadqiqotining muallifi.

1903. Byornsterne Martini BYORNSON (1832—1916, Norvegiya) — chin ilhom mahsuli bo'lgan ruh sofligi bilan ajralib turuvchi olijanob va keng qamrovli she'riyati hamda epik va dramatik iste'dodi uchun.

1904. Frederik MISTRAL (1830—1914, Fransiya) (1,2 mukofotlar) — xalq ruhini haqqoniy aks ettiruvchi betakror va o'ziga xos she'riyati uchun. Xose Mariya Valdo ECHEGARAY-I-EYSAGIRRE (1,2 mukofotlar) (1832—1916, Ispaniya) — ispan dramasi an'analarini o'ziga xos original uslubda tiklagan ko'plab yorqin asarlari uchun.

1905. Genrik SENKEVICH (1846—1916, Polsha) — epos sohasidagi buyuk xizmatlari uchun.

1906. Jozue KARDUCHCHI (1835—1907, Italiya) — faqatgina she'riy asarlariga xos bo'lgan chuqur bilimdonlik va tanqidiy ruh uchungina emas, avvalo ularning ijodiy shiddati, uslubining yangiligi va lirik ta'sirchanligi uchun.

1907. Jozef Redyard KIPLING (1865—1936, Buyuk Britaniya) — kuzatuvchanligi, boy xayolot dunyosi, g'oyalarining buyukligi va yuksak hikoyachilik mahorati uchun.

1908. Pydolf Kristof EYKEN (1846—1926, Germaniya) — hayotning idealistik falsafasini himoya qilish va rivojlantirish yo'lidagi jiddiy izlanishlari, asarlariga xos bo'lgan o'tkir tafakkur kuchi, keng fikrlash doirasi, obrazlarning jonliligi va ishonchliligi uchun.

1909. Selma Ottiliana Loviza LAGERLYOF (1858—1940, Shvetsiya) — barcha asarlarini boshqalarnikidan ajratib turuvchi yuksak idealizm, boy xayolot dunyosi va ta'sirchanligi uchun.

1910. Paul Yoxann Lyudvig fon XEYZE (1830—1914, Germaniya) — lirik shoir, dramaturg, romannavis va dunyoga mashhur hikoyalar muallifi sifatida o'zining uzoq va sermahsul ijod yo'li davomida yaratgan asarlarida namoyish etgan yuksak badiiy mahorati, idealizmi uchun.

1911. Moris METERLINK (1862—1949, Belgiya) — serqirra adabiy faoliyati, ayniqsa, tasavvur boyligi va poetik xayol parvozi bilan mashhur bo'lgan dramatik asarlari uchun.

1912. Gerxardt GAUPTMAN (1862—1946, Germaniya) — eng avvalo dramatik san'at sohasidagi sermahsul, rang-barang va buyuk xizmatlari uchun.

1913. Rabindranat TAGOR (1861—1941, Hindiston) — shoirning o'z so'zlari bilan aytganda, g'arb adabiyotining ajralmas qismiga aylangan she'riy tafakkuri aks etgan chuqur hissiyot bilan yo'g'rilgan betakror va ajoyib she'rlari uchun.

1914. Mukofot berilmagan.

1915. Romen ROLLAN (1866—1940, Shvetsiya) — asarlarining yuksak darajadagi idealizmi, turli inson tiplarini tasvirlashda odamzodga hamdardligi, haqiqatga sodiqligi uchun.

1916. Karl Gustav Verner fon XEYDENSTAM (1859—1940, Shvetsiya) — jahon adabiyotidagi yangi bosqichning eng yorqin namoyandasi sifatida.

1917. Karl Adolf GELLERUP (1857—1919, Daniya) (1,2 mukofotlar) — poetik ijodining rang-barangligi va yuksak ideallari uchun. Xenrik PONTOPPIDAN (1857—1943, Daniya) (1,2 mukofotlar) — zamonaviy Daniya voqeligini haqqoniy aks ettirgan asarlari uchun.

1918. Mukofot berilmagan.

1919. Karl Fridrix Georg SHPITTELER (1844—1924, Shveysariya) — «Olimpiya bahori» bebaho eposi uchun.

1920. Knut GAMSUN (G'amsun) (1857—1952, Norvegiya) — «Yer sharbati» monumental romani uchun.

1921. Anatol FRANS (1844—1924, Fransiya) — uslubining nafisligi, chuqur hamdardlik hissi bilan yo'g'rilgan gumanizmi va haqiqiy galliklarga xos shavqi bilan ajralib turuvchi ajoyib ijod mahsullari uchun.

1922. Xasinto BENAVENTE-I-MARTINES (1866—1954, Ispaniya) — sharaflı ispan dramasi an'alarini davom ettirishdagi ajoyib mahorati uchun.

1923. Uilyam Batler YITS (1865—1939, Irlandiya) — irland milliy ruhini yuksak badiiy mahorat bilan ifodalovchi ilhombaxsh she'riy ijodi uchun.

1924. Vladislav Stanislav REYMONT (1867—1925, Polsha) — buyuk milliy epos — «Erkaklar» romani uchun.

1925. Jorj Bernard SHOU (1856—1950, Irlandiya) — idealizm va insonparvarlik ruhi bilan yo'g'rilgan ijodi uchun, ajoyib poetik go'zallik bilan uyg'un o'tkir hajviyoti uchun.

1926. Grasiya DELEDDA (1871—1936, Italiya) — qadrdon Sardiniya oroli hayoti yorqin aks etuvchi idealizm ruhi bilan sug'orilgan asarlari, shuningdek, umuman, insoniyat muammolariga chuqur yondashuvi uchun.

1927. Anri BERGSON (1859—1941, Fransiya) — g'oyalarining yorqinligi va hayotbaxshligi uchun, shuningdek, ushbu g'oyalarni aks ettirishdagi mahorati uchun.

1928. Sigrid UNSET (1882—1949, Norvegiya) — o'rta asrlar Skandinaviyasining yodda muhrlanib qoluvchi tasviri uchun.

1929. Tomas MANN (1875—1955, Germaniya) — avvalo zamonaviy adabiyotning mumtozi bo'lib qolgan va shuhrati o'sishdan to'xtamagan buyuk «Budden-broklar» romani uchun.

1930. Cinkler LYUIS (1885—1951, AQSH) — kuchli va ta'sirchan nosirlik mahorati, shuningdek, yangi tip va xarakterlar yaratishdagi noyob hajv va yumor qobiliyati uchun.

1931. Erik KARLFELDT (1864—1931, Shvetsiya) — she'riyati uchun (mukofot o'limidan so'ng topshirilgan).

1932. Jon GOLSUORSI (1867—1933, Buyuk Britaniya) — cho'qqisi «Forsaytlar haqida saga» bo'lgan yuksak darajadagi nosirlik mahorati uchun.

1933. Ivan Alekseyevich BUNIN (1870—1953, Rossiya—Fransiya) — rus an'anaviy nasri an'alarini qat'iyat bilan davom ettirishdagi mahorati uchun.

1934. Luidji PIRANDELLO (1867—1936, Italiya) — dramatik va sahna san'atini qayta tiklashdagi ijodiy mahorati va ixtirolari uchun.

1935. Mukofot berilmagan.

1936. Yujin O'NIL (1888—1953, AQSH) — tragediya janrini yangicha talqin qiluvchi dramatik asarlarining ta'sir kuchi, haqqoniyligi va chuqurligi uchun.

1937. Roje MARTEN DYU GAR (1881—1958, Fransiya) — «Tibo oilasi» romanida inson tasvirining badiiy kuchi va haqqoniyligi, shuningdek, bugungi kun hayotining muhim jihatlari aks etgani uchun.

1938. Pyorl BAK (1892—1973, AQSH) — xitoy dehqonlari hayotini serqirra, tom ma'nodagi epik tasviri hamda biografik asarlari uchun.

1939. Frans Emil SILLANPYA (1888—1964, Finlyandiya) — fin dehqonlarining hayotiga chuqur kirib borganligi va dehqonlarning urf-odatları va tabiat bilan bog'liqligini ajoyib san'at darajasida ko'rsatgani uchun.

1940—1943. Mukofot berilmagan.

1944. Yoxannes YENSEN (1873—1950, Daniya) — poetik xayolot dunyosi bilan intellektual zehn va ijodiy o'ziga xoslik uyg'un bo'lgan noyob qudratga ega ijodiy uslubi uchun.

1945. Gabriyela MISTRAL (1889—1957, Chili) — uning nomini butun Lotin Amerikasi adabiyotining idealistik orzu-intilishlari timsoli darajasiga ko'targan haqiqiy hissiyotlarga boy she'riyati uchun.

1946. German XESSE (1877—1962, Germaniya) — mumtoz adabiyot uchun xos bo'lgan xususiyatlar, insonparvarlik g'oyalari yaqqol aks etib turuvchi ilhombaxsh ijodi hamda ajoyib uslubi uchun.

1947. Andre JID (1869—1951, Fransiya) — insoniy muammolar haqiqatga mardona muhabbat va sadoqat ruhi bilan yo'g'rilgan holda taqdim etilgan teran mazmunli va badiiy jihatdan qimmatli asarlari uchun.

1948. Tomas Sternz ELIOT (1888—1965, Buyuk Britaniya) — zamonaviy she'riyatga qo'shgan buyuk novatorona hissi uchun.

1949. Uilyam FOLKNER (1897—1962, AQSH) — zamonaviy Amerika romani taraqqiyotiga badiiyat nuqtai nazaridan qo'shgan ulkan hissi uchun.

1950. Bertran RASSEL (1872—1970, Buyuk Britaniya) — insonparvarlik ideallari va fikr erkinligi g'oyalarini ilgari suruvchi rang-barang va sermazmun asarlari uchun.

1951. Per Fabian LAGERKVIST (1891—1974, Shvetsiya) — ijodi bilan insoniyat oldida turgan azaliy savollarga javob axtargan yozuvchi mulohazalarining badiiy kuchi va mutlaq erkinligi uchun.

1952. Fransua MORIAK (1885—1970, Fransiya) — romanlarida hayotiy dramalarni inson ruhiyatini chuqur aks ettirgan holda ko'rsatgani va ularning badiiy qudrati uchun.

1953. Uinston Leonard Spenser CHERCHILL (1874—1965, Buyuk Britaniya) — tarixiy va biografik xarakterdagi asarlaridagi yuksak mahorati uchun hamda oliy insoniy qadriyatlarni ilgari surgan tengsiz notiqlik san'ati uchun.

1954. Ernest Miller XEMINGUEY (1899—1961, AQSH) — yana bir marotaba «Chol va dengiz» asarida namoyish etgan nosirlik mahorati, shuningdek, zamonaviy nasrga ko'rsatgan ta'siri uchun.

1955. Xaldour Kilyai LAKSNESS (1902, Islandiya) — asarlarining Islandiya buyuk hikoyachilik san'atini takror namoyish etgan yorqin epik kuchi uchun.

1956. Xuan Ramon XIMENES (1881—1958, Ispaniya) — ispan she'riyatidagi ruh yuksakligi va badiiy soflik namunasi bo'lgan she'rlari uchun.

1957. Alber KAMYU (1913—1960, Fransiya) — inson vijdoni ahamiyatini aks ettirgan asarlari bilan adabiyotga qo'shgan ulkan hissasi uchun.

1958. Boris Leonidovich PASTERNAK (1890—1960, Rossiya) — zamonaviy lirikada erishgan sezilarli yutuqlari, shuningdek, buyuk rus epik romani an'alarini davom ettirgani uchun.

1959. Salvatore KVAZIMODO (1901—1968, Italiya) — bugungi kunimizning fojeiy tajribasini mumtozlik darajasida jonli tasvirlagani uchun.

1960. Sen-Jon PERS (1887—1975, Fransiya) — bugungi kunimizni aks ettiruvchi yuksak va obrazli she'riyati uchun.

1961. Ivo ANDRICH (1892—1975, Serbiya) — insoniy taqdirhlarni hamda o'z mamlakati tarixi bilan bog'liq muammolarni to'laqonli ochib ko'rsatishga imkon bergan epik qobiliyati uchun.

1962. Jon STEYNBEK (1902—1968, AQSH) — nozik yumor va o'tkir ijtimoiy nigohi bilan uyg'un realistik hamda shoirona qobiliyati uchun.

1963. Georgos SEFERIS (1900—1971, Gretsiya) — qadimgi ellinlar davri madaniyatini chuqur his qilishidan dalolat beruvchi lirik she'rlari uchun.

1964. Jan Pol SARTRE (1905—1980, Fransiya) — davrimizga ulkan ta'sir ko'rsatgan g'oyalarga boy, ozodlik va haqiqatni izlash ruhi bilan yo'g'rilgan ijodi uchun. (Mukofotni olishdan bosh tortgan).

1965. Mixail Aleksandrovich SHOLOXOV (1905—1984, Rossiya) — Rossiya uchun tub burilish davridagi don kazaklari haqidagi eposining badiiy quvvati va to'laqonliligi uchun.

1966. Shmuel Yozef AGNON (1888—1970, Isroil) (1,2 mukofotlar) — yahudiy xalq ohanglari bilan yo'g'rilgan nihoyatda chuqur, o'ziga xos nosirlik san'ati uchun. Nelli ZAKS (1891—1970, Germaniya) (1,2 mukofotlar) — yahudiy xalqi taqdirini ta'sirchan tadqiq etuvchi buyuk lirik va dramatik asarlari uchun.

1967. Migel ASTURIAS (1899—1974, Gvatemala) — zamirida Lotin Amerikasi hindulari hayotiga qiziqish hissi yotuvchi yorqin irod mahsullari uchun.

1968. Yasunari KAVABATA (1889—1972, Yaponiya) — yapon ongi mohiyatini ochib beruvchi yozuvchilik mahorati uchun.

1969. Semyuel BEKKET (1906—1989, Irlandiya) — nasr va dramaturgiya sohasidagi zamonaviy inson fojiasi mavzusi cho'qqi darajasiga ko'tarilgan novatorona asarlari uchun.

1970. Aleksandr Isayevich SOLJENITSIN (1918, Rossiya—AQSH) — buyuk rus adabiyotining o'lmas an'alarini davom ettirishdagi ma'naviy qudrati uchun.

1971. Pablo NERUDA (1904—1973, Chili) — butun bir qit'a taqdiri va orzu-intilishlarini o'zida mujassam etuvchi shiddatli she'riyati uchun.

1972. Genrix BYOLL (1917—1985, Germaniya) — nemis adabiyotining qayta tiklanishiga ulkan hissa bo'lib qo'shilgan, voqelikning keng qamrovli manzarasini yaratish bilan xarakter kashf etish san'atining uyg'unligini yuksak darajada namoyon etuvchi ijodi uchun.

1973. Patrik Viktor Martindeyl UAYT (1912, Avstraliya) — yangi adabiy qit'ani kashf etishdagi epik va psixologik mahorati uchun.

1974. Eyvind YONSON (1900—1976, Shvetsiya) (1,2 mukofotlar) — ozodlikka xizmat qiluvchi zamon va makon bilmas nosirlik san'ati uchun. MARTINSON Xarri (1904—1978, Shvetsiya) (1,2 mukofotlar) — shudring tomchisidan koinotgacha — barchasini qamrab olgan ijodi uchun.

1975. Eudjenio MONTALE (1896—1981, Italiya) — hayotga chuqur va teran nigohi bilan ajralib turuvchi buyuk she'riyati uchun.

1976. Sol BELLOU (1915, AQSH) — ijodiga xos bo'lgan insonparvarlik bilan zamonaviy madaniyat nozik tahlilining uyg'unligi uchun.

1977. Visente ALEYKSANDRE (1898—1984, Ispaniya) — insonning koinotdagi va zamonaviy jamiyatdagi holatini aks ettiruvchi, ayni paytda

jahon urushlari oralig'ida ispan she'riyati an'analari qayta tiklanayotganining dalili bo'lgan buyuk she'riy ijodi uchun.

1978. Isaak Bashevis ZINGER (1904—1991, AQSH) — o'z ildizlari bilan polyak-yahudiy madaniy an'analarga borib taqaluvchi, shu bilan birga azaliy muammolarni ilgari suruvchi ta'sirchan nosirlik mahorati uchun.

1979. Odiseas ELITIS (1911, Gretsiya) — yunon an'analari yo'lida kuchli hissiyot va aqliy tafakkur bilan zamonaviy insonning ijod erkinligi hamda huquqi uchun kurashini tasvirlovchi she'riyati uchun.

1980. Cheslav MILOSH (1911, Polsha) — muammolar bilan to'lib-toshgan dunyoda insonning himoyasizligini tiniq nigoh bilan mardona ko'rsatganligi uchun.

1981. Elias KANNETTI (1905, Avstriya) — dunyoqarashining kengligi, g'oyalarga boyligi va badiiy kuchi bilan e'tibor qozongan asarlari uchun.

1982. Gabriel GARSIA MARKES (1928, Kolumbiya) — xayolot va reallik qo'shilib, butun bir qit'a hayoti va ziddiyatlarini aks ettiruvchi hikoya va romanlari uchun.

1983. Uilyam GOLDING (1911, Buyuk Britaniya) — realistik nasr san'ati aniqligi asotir rang-barangligi va xilma-xilligi bilan uyg'unlashib, insonning bugungi kundagi hayoti mohiyatini anglashga ko'mak beruvchi romanlari uchun.

1984. Yaroslav SEYFERT (1901—1986, Chexiya) — o'ziga xosligi, hissiyot va tasavvurga boy dunyosi bilan ajralib turuvchi hamda ruh erkinligi, inson qobiliyatlari kengligidan dalolat beruvchi she'riyati uchun.

1985. Klod Ejen Anri SIMON (1913, Fransiya) — ijodida inson hayoti ma'nosini ochib berishda davrni chuqur his etish tuyg'usini she'riy va tasviriy asos bilan uyg'unlashtirishga erishgani uchun.

1986. Vole SHOINKA (1934, Nigeriya) — ulkan istiqbolga ega bo'lgan madaniyat teatri va she'riyat yaratgani uchun.

1987. Iosif BRODSKIY (1904—1996, Rossiya—AQSH) — tiniq fikr va she'riy ehtiros bilan yo'g'rilgan keng qamrovli ijodi uchun.

1988. Najib MAHFUZ (1911, Misr) — butun insoniyatning mulki bo'lib qolgan ba'zan o'ta realistik, ba'zan shartli-ramziy tasvir almashinib turuvchi asarlarida arab nasri san'atini namoyish etgani uchun.

1989. Kamillo Xose SELA (1916, Meksika) — inson o'zligini bosiq hamdardlik bilan ko'rsatuvchi sermazmun nasri uchun.

1990. Oktavio PAS (1914—1998, Meksika) — serhissiyot intellekt va insonparvarlik tuyg'ulari bilan to'liq ehtirosli asarlari uchun.

1991. Nadin GORDIMER (1923, JAR) — Alfred Nobelning ta'biri bilan aytganda, o'zining ajoyib eposlari bilan insoniyatga ulkan foyda keltirgan.

1992. Derek UOLKOTT (1930, Trinidad) — san'atga sadoqatini namoyish etuvchi yorqin she'riy ijodi uchun.

1993. Toni MORRISON (1930, AQSH) — Amerika voqeligining keng ko'lamli manzarasini o'zining orzularga va shoirona ruhga to'la romanlarida aks ettirgani uchun.

1994. Kenzaburo OE (1935, Yaponiya) — reallik va asotirlar qo'shilib bugungi kun voqeligi manzaralarini she'riy qudrat bilan aks ettiruvchi xayoliy dunyo yaratgan asarlari uchun.

1995. Sheymas XINI (1939, Irlandiya) — o'tmishni kundalik mo'jizalari bilan qayta tiriltiruvchi she'riy joziba va chuqur etik mazmun bilan yo'g'rilgan asarlari uchun.

1996. Vislava ZIMBORSKA (1923, Polsha) — inson hayoti manzaralarida tarixiy va biologik kontekstni o'tkir kinoya bilan aks ettiruvchi she'riyati uchun.

1997. Dario FO (1926, Italiya) — hukumat tanqidi va xo'rlanganlar sha'nini himoya qilishda o'rta asr masxarabozlaridan qolishmaydi.

1998. Joze SAMARAGO (1922, Portugaliya) — xayol, hamdardlik va kinoya bilan yo'g'rilgan rivoyatlar yordamida tasavvur mahsuli bo'lgan voqelikni anglash imkoniyatini beruvchi asarlari uchun.

1999. Grass GYUNTER (1927, Germaniya) — o'tmishning unutilib ketgan qiyofasini quvnoq va g'amgin tasvirlagan asarlari uchun.

2000. Sinjuan GAO (1940, Xitoy) — jamiyat hayotini sinchkovlik va zukkolik bilan tasvirlab Xitoy romani va dramaturgiyasiga yo'l ochib bergan asarlari uchun.

2001. Vidyaxar Suradjprasad NAYPOL (1950, Trinidad) — nafis hikoyachilik san'ati, shuningdek, o'quvchini kamsitilgan madaniyatlar ham mavjudligi to'g'risida o'ylashga majbur qila bilish mahorati uchun.

2002. Imre KERTES (1928, Vengriya) — insonning nozik qalbi tarixning vahshiyona shafqatsizligiga qarshi qo'yilgan ijodi uchun.

2003. Jon Maskvell KEZEE (Janubiy Afrika) — ajoyib kompozitsiyasi, ko'p ma'noli dialog va tahlilning chuqurligi bilan xarakterlanuvchi, Defo va Kafka an'analari izidan borib inson yolg'izligi mohiyatini ochib beruvchi asarlari uchun.

2004. Elfrida Elinek (Avstriya) — «Pianinochi» romani uchun.

2005. Garold Pinter — dramaturg (Buyuk Britaniya).

2006. O'rxan Pamuk (Turkiya).

2007. Doris Lessing (Buyuk Britaniya).

DUNYOGA MASHHUR BO'LGAN ADIBLAR

1. Alisher Navoiy (taxallusi; asl ismi Nizomiddin) (1441—1501) — o'zbek shoiri, mutafakkiri, o'zbek adabiy tilining asoschisi. O'ttizga yaqin she'riy to'plamlar, yirik dostonlar, prozaik asarlar va ilmiy risolalar muallifi. To'rt devondan iborat «Hazoyin ul-maoniy», forscha she'rlardan tarkib topgan «Devoni Foni» devonlari — she'riy to'plamlari bor. Besh dostonidan iborat «Xamsa» Navoiy ijodining cho'qqisi sanaladi. Falsafiy-majoziy xarakterdagi «Lison ut-tayr» dostoni, o'zbek badiiy nasrining namunasi hisoblanmish «Mahbub ul-qulub» asari shoirning qimmatli ijodiy meroslaridan biridir. Adabiyotshunoslik sohasida «Majolis un-nafois», tilshunoslik sohasida «Mezon ul-avzon» asarlarini yaratgan.

2. Antuan de Sent-Ekzyuperi (1900—1944) — fransuz yozuvchisi. «Tungi uchish», «Kichik shahzoda» kabi asarlari bilan dunyoga tanilgan.

3. Akutagava Ryunoske (1892—1927) — yapon yozuvchisi. O'z asarlari bilan yapon adabiyotini jahon miqyosiga chiqishini boshlab bergan. «Ryosman», «Burun» asarlari unga katta shuhrat keltirgan. «Kuz», «Sovuq» psixologik hikoyalarda ijtimoiy yovuzlik dunyosida ezgulikning fojiali qismati aks etgan. «Suv alvastilari mamlakatida» (ijtimoiy-fantastik mavzuda), «Tentakning hayoti» (insonning yolg'izligi mavzuida) kabi asarlari mavjud. Akutagava milliy mukofoti ta'sis etilgan.

4. Aziz Nesin (taxallusi; asl ismi Mahmud Nusret, 1915—1995) — turk yozuvchisi, dramaturg, publisist. Ijodini she'riyatdan boshlagan. Hajviyalari bilan shuhrat qozongan. 1956—1957- yillarda Italiyada o'tkazilgan yumoristik hikoyalar konkursida birinchi o'rinni egallagach, uning ijodiga qiziqish kuchaygan. Hajviy hikoyalari milliy hajviyot an'analari, Xo'ja Nasriddin latifalari ruhi bilan yo'g'rilgan, ayni paytda umuminsoniy haqiqat va ma'nolarni o'zida jamlaydi. Qirqqa yaqin hikoyalar to'plami, ikki romani, ikki pyesasi va bir dostoni bosilib chiqqan. «Musht ketdi», «Hushtak afandim», «Keyin xursand bo'lasiz» hajviy hikoyalar to'plami, «Futbol qiroli» romani o'zbek tiliga tarjima qilingan.

5. Bayron Jorj Noel Gordon (1788—1824) — ingliz shoiri, romantizmning taniqli namoyandasi. Ilk yirik asari «Chayl Xarold ziyorati» dostoni. «Sharq dostonlari» turkumidagi «Kofir», «Abidsolik kelin», «Qaroqchi», «Lara», «Korinf qamali», «Parizod» kabi dostonlari

Firdavsiyning «Yusuf va Zulayho» asarlari ta'sirida yozilgan. Italiyada yashagan (1817—1822) yillarda yozilgan «Tasso shikoyati», «Mazepa» dostonlari, «Manfred», «Xotin» dramalarida adolatsizlikka qarshi kurashga chaqiradi, inson va dunyo muammosini yetakchi mavzu qilib oladi. 1818-yili yozishga kirishgan «Don Juan» she'riy romanida inson va muhit masalasi birinchi o'ringa chiqadi. Bu asarda romantizmdan realizmga o'tish seziladi.

6. Blok Aleksandr Aleksandrovich (1880—1921) — rus shoiri. Simvolizm oqimiga mansub. «Go'zal xonim haqida she'rlar», «Shahar», «Dahshatli olam», «Yamblar» turkumlarining muallifi. «Tomoshaxona», «Atirgul va but» kabi pyesalari mavjud.

7. Bunin Ivan Alekseyevich (1870—1953) — rus yozuvchisi va shoiri. She'rlarida rus she'riyati an'analari davom ettirgan. «Qishloq», «San-Fransiskolik janob» kabi asarlar muallifi.

8. Bulgakov Mixail Afanasyevich (1891—1940) — rus yozuvchisi. Ilk to'plami «Iblisnoma» da jamlangan hajviyoti katta shov-shuvga sabab bo'lgan. «Oq gvardiya» tugallanmagan romani, shu roman asosida yozilgan «Turbinlar kuni» pyesalari bor. «Zoykaning uyi», «Baxmal orol» komediyalarining muallifi. Eng mashhur romani «Usta va Margarita» ustida 30-yillardan to umrining oxirigacha ishlagan. «Ityurak» asari ham keng kitobxonlar ommasiga tanish. Asarlari o'tkir hajviy ruhi bilan ajralib turadi.

9. Volter (taxallusi, asl ismi Mari Fransua Arue; 1694—1778) — fransuz yozuvchisi, faylasufi, tarixchisi. Yirik falsafiy asarlari: «Falsafiy (yoki Angliyadan) maktublar», «Metafizika to'g'risidagi traktatlar», «Nyuton falsafasining asoslari», «Falsafa lug'ati», «Johil faylasuf». Volter qator lirik she'rlar, doston, satira, hikoya, qissa va dramalar muallifi. Ular orasida «Genriada», «Brut», «Orlean qizi», «Sezarning o'limi» kabi asarlari mashhur.

10. Gesiod (miloddan avvalgi VIII—VII asrlar) — nomi ma'lum bo'lgan birinchi yunon shoiri. «Mehnat va kunlar» didaktik-epik dostonida dehqonlar mehnati sharaflanadi, «Teogoniya» (ya'ni, xudolar shajarasi) dostonida yunon mifologiyasini tartiblashtiradi.

11. Geyne Genrix (1797—1856) — nemis shoiri va publisisti, lirik siyosiy she'riyatning ustasi. «Yo'l manzaralari» nasriy asari, «Atta Troll» va «Germaniya. Qish ertagi» dostonlarini yozgan. Publisistik mavzudagi «Germaniyada din va falsafa tarixiga oid», adabiy-tanqidiy mavzuda «Lyutesiya» asarlarini yozgan. «Romansero» umrining oxirlarida yaratilgan to'plam.

12. Gogol Nikolay Vasilyevich (1804—1852) — rus yozuvchisi. «Dikanka qishlog'i oqshomlari» to'plami, «Mirgorod» va «Arabesklar» to'plamlariga kirgan qissalari yozuvchiga katta shuhrat keltirgan. «Kichkina odamlar» mavzusi «Shinel» qissasida o'z ifodasini topgan. «Revizor» komediyasi, «O'lik jonlar» roman-dostonlarini yozgan. Gogol o'ziga xos

betakror uslubga ega. Uning ijodida fantastika va reallik uyg'unlashib ketadi, folklor elementlari realistik usullar bilan yondosh qo'llanadi.

13. Goratsiy (to'liq nomi Kvint Goratsiy Flak) (miloddan avvalgi 65 – 8- yillar) – rim shoiri. Satiralari, «Lirik qasidalar», nomalaridagi falsafiy mushohadalari, o'g'itlari epikurizm va stoizizm ruhi bilan sug'orilgan. Goratsiyning «Epodlar», «Satirlar», «Qasidalar» nomli asarlari dunyoda tanilgan, uning o'z davri ijodkorlariga ham, keyingi asrlar dunyo ijod ahliga ham ta'siri sezilarli bo'lgan. «She'riyat ilmi» risolasi klassitsizmga nazariy asos bo'lgan.

14. Gyugo Viktor Mari (1802–1885) – fransuz adibi, romantizmning yirik vakili. «Kromvel» tarixiy dramasi, sharq mavzuidagi «Sharq ohanglari» she'riy to'plam muallifi. «Ernani» dramasi klassitsizm dramaturgiyasiga qarshi kurashni aks ettiradi. «Qirol ko'ngil ochadi», «Ryui Blaz» dramalari zulmga, yovuzlikka qarshi norozilik tuyg'ularini ifodalaydi. «Parijdagi Bibi Maryam ibodatxonasi» jaholatga va adolatsizlikka qarshi qaratilgan romandir. «Xo'rlanganlar», «Dengiz zahmatkashlari», «Kulib turuvchi kishi» kabi romanlarida fojiali holatga tushib qolgan insonlarning hayoti va kurashi tasvirlanadi. So'nggi romani «93- yil» deb nomlanadi.

15. Guntekin Rashod Nuri (1892–1956) – turk yozuvchisi, dramaturgi, tarjimon va adabiyotshunosi. Ijodini «Eski oshna» hikoyasi bilan boshlagan. 1921- yilda «Sirli qo'l» nomli dastlabki romanini yozgan. Keyinchalik «Xudoning mehmoni», «Xanjar» nomli hikoya va pyesalarida jaholat, bid'at qoralanadi. «Choliqushi» romanida romantik muhabbat mavzui ma'rifatga chaqiriq, jaholat, ijtimoiy illatlar tanqidi bilan uyg'un holda yoritiladi. «Yashil tun», «Tamg'a», «Shafqat qiling», «Xazonrezgi» romanlarida xalq hayotining realistik manzaralari o'z aksini topgan.

16. Dante Aligeri (1265–1321) – italyan shoiri, Italiya adabiy tilining asoschisi. Yoshligida Italiyadagi «Dolche stil nuovo» degan ishq-muhabbatni kuylovchi poetik maktab ta'sirida bo'lgan, shu ta'sir ostida Beatricheni madh etuvchi sonetlar, «Yangi hayot» avtobiografik asarlarini yozgan. Dante ijodining cho'qqisi «Ilohiy komediya» asaridir.

17. Dikens Charlz (1812–1870) – ingliz realist adibi. 20 yoshidan ijodini boshlagan. Dastlabki asari «Boz ocherklari» bilan ommaga tanilgan. Yozuvchining gazetada sport hangomalari turkumidagi suratlarga yozgan sharhlari «Pikvik klubining yozishmalari» nomli mashhur hajviy romanga aylanib ketgan. «Oliver Tvist», «Nikolas Niklbining hayoti va sarguzashtlari», «Kichkintoy Dorrit» romanlarida tarbiya sohasidagi illatlar, davlat muassasalaridagi adolatsizliklar tanqid qilinadi. «Martin Chezlvitning hayoti va sarguzashtlari», «Dombi va o'g'li», «David Kopefild», «Sovuq uy» romanlarida realistik metodning mohir ustasi ekanligini namoyish qiladi. Dikens hayot fojialari bag'rida ham nur topadi, qahramonlarining ayanchli taqdiri tasvirida ham voqealarni poetiklashtirib ko'rsata biladi, oddiy, kundalik turmush ikir-chikirlaridan joziba, romantika izlaydi.

18. Dostoyevskiy Fyodor Mixaylovich (1821–1881) – rus yozuvchisi. «Bechora kishilar», «Oq tunlar», «Netochka Nezvanova» qissalari, «Xo'rlanganlar va haqoratlanganlar», «Jinoyat va jazo», «Telba» romanlarining muallifi. Asarlarida inson qalbi, ruhiyatining tushuniksiz, g'ayrushuriy jihatlarini ko'rsatishga erishgan, murakkab kechinmalarning nozik bilimdoni sifatida shuhrat qozongan. Chet el adabiyotining yirik namoyandalari ijodiga ta'sir ko'rsatgan.

19. Jeyms Joys (1882–1941) – ingliz yozuvchisi. «Dublinliklar» (1914) hikoyalar to'plami, «Rassomning yoshlikdagi portreti» (1916), «Uliiss» (1922), «Finnegencha ma'raka» (1939) romanlarini yozgan. «Uliiss» va «Finnegencha ma'raka» (1939) romanlari bilan roman janrida burilish, yangilanish yasadi, modernizmning asoschilaridan biri bo'lib qoldi. Joys asarlari shakl jihatdan an'anaviy romanlardan farq qiladi. Ularda nutq shakllari va hikoya qilish usullari muntazam o'zgarib turadi, afsona va tarixiy voqealarga murojaat qilinadi.

20. Ibsen Genrik (1828–1906) – norveg dramaturgi. Dramalari skandinaviya sagalari syujetida. «Brand». «Per Gyunt» falsafiy-ramziy dostonlari, «Qo'ng'iroqchining uyi», «Uya», «Sharpalar» dramalarini yozgan.

21. Lyuis Sinkler (1885–1951) – amerika yozuvchisi. 20- yillar haqidagi «Bosh ko'cha», «Bebbit» romanlarida o'rtahol kishilarning hayot manzaralari realistik yo'lda tasvirlanadi. «Qirol avlodi» romani irqchilikka qarshi kurash, grajdanlik vijdoni to'g'risida hikoya qiladi. 1930- yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lgan.

22. Kavabata Yasunari (1899–1972) – yapon yozuvchisi. Yapon san'at akademiasining a'zosi. 20- yillarda yangi sensualistlarning modernistik guruhiga yaqinlashgan. Ilk asari «Idruzlik o'yinchi» bolalik xotiralari haqida hikoya qiladi. «Qorli o'lka» yozuvchining o'ziga xos uslubidan dalolat beradi. «Ming qanotli turna» qissasi qadimiy urf-odatlar haqida. «Tog'lar nolasi», «Eski poytaxt» romanlari ichki lirizm tuyg'usi bilan yo'g'rilgan. «Go'zallikning yaratilishi» esse'si mashhur. Nobel mukofoti laureati.

23. London Jek (asl nomi Jon Griffit) – Amerika yozuvchisi. «Chandiqli odam», «Hayotga muhabbat» hikoyalari, «Ajdodlar da'vati», «Oq qoziq tish» qissalari Shimol hayotiga bag'ishlangan. «Temir tovon» utopik romani hamda «Martin Iden» realistik romanining muallifi.

24. Mopassan Gi de (1850–1893) – fransuz yozuvchisi. «Hayot», «Azizim», «Mont-Oriol», «Per va Jan» romanlari va «Tele korxonasi», «Madmuazel Fifi», «Miloni amaki» novellalar to'plamlari bilan tanilgan. Realistik adabiyot rivojiga katta hissa qo'shgan. Asarlarida inson qalbining ojiz va kuchli jihatlarini haqqoniy ko'rsatadi, insonga chuqur hamdardlik tuyg'usi ularga joziba baxsh etadi.

25. Mann Tomas (1875–1955) – nemis yozuvchisi. Ijodida G'arb ziyolilarining intellektual va axloqiy izlanishlarini ifodalagan. «Budden-broklar», «Sehrlil tog'», «Venetsiyadagi o'lim», «Doktor Faustus» kabi asarlarida eskicha turmush tarzining tanazzuli, ma'naviyatdagi tanglikni

va madaniyatdagi inqirozni aks ettirgan. Bibliya sujeti asosida «Yusuf va uning akalari» tetralogiyasini yozgan. Nobel mukofoti laureati.

26. Nabokov Vladimir (1899—1977) — muxojir rus yozuvchisi, Oktabr to'ntarishidan so'ng chet elga ketgan, Angliya, Germaniya, Fransiya, Amerikada yashagan. Ijodini she'riyatdan boshlagan. Keyinchalik nasrda ijod qilgan. «Qirol, dama, valet», «Lujin himoyasi», «Qahramonlik», «Iztirob», «Qatlg taklif» kabi romanlar muallifi. Amerikaga ko'chib o'tgach ingliz tilida ijod qilgan. «Sebastyan Naytning haqiqiy hayoti», «O'zga sohillar», «Lolita» kabi romanlarini ingliz tilida yaratgan. Psixologizmning chuqurligi, inson jumbog'iga o'ziga xos yondashuv bilan ajralib turuvchi «Lolita» asari yozuvchiga olamshumul shuhrat keltirgan.

27. Onore de-Balzak (1799—1850) — fransuz yozuvchisi. 1829- yildan boshlab umumiy mazmuni va ko'pgina personajlari bilan bog'langan 90 roman va hikoyalardan iborat «Inson komediyasi» epopeyasini yaratgan.

28. Petrarka (1304—1374) — italyan shoiri, gumanizm asoschisi. «Afrika» dostoni, «Kansonere» she'rlar to'plamining muallifi. «Mashhur kishilar haqida», «Unutilmaydigan narsalar haqida» nomli tarixiy asar yozgan, sonet janri rivojiga katta hissa qo'shgan.

29. Prust Marsel (1871—1922) — fransuz yozuvchisi. Ijodini hikoyalar yozishdan boshlagan. Yetti romandan iborat «Yo'qotilgan vaqt izidan» turkumi bilan tanilgan. 1918- yilda Konkurov mukofotiga sazovor bo'lgan. Roman adabiyotdagi ong oqimi xususiyatlarini namoyish qiladi.

30. Remark Erix Mariya (1829—1970) — nemis yozuvchisi. Birinchi jahon urushida ishtirok etgan. «G'arbiy frontda hech qanday o'zgarish yo'q» romanida yosh nemis soldatlari kechinmalari orqali urush dahshatlarini aks ettiradi. «Qaytish» romani urushdan keyingi ma'naviy tushkunlikka tushgan avlod kayfiyatini aks ettiradi. Urushning kishilar taqdiridagi fojiali asoratlari mavzui «Uch og'ayni» romanida davom ettiriladi. «Zafar darvozasi», «Hayot alangasi», «Hayot-mamot pallasi», «Qora haykal», «Osmon hech qanday seviklini bilmaydi», «Lisabonda tun» kabi romanlari bor.

31. Stendal (taxallusi; asl ismi Anri Mari Beyl, 1783—1842) — fransuz adibi. O'z ijodini san'at tarixchisi va romantizm asoschisi sifatida boshlagan. «Gaydn, Motsart va Metastaziolarning hayoti», «Rossini hayoti», «Rasin va Shekspir», «Armans» (3 jildlik), «Vanina Vanini» va boshqa asarlarida san'at haqidagi qarashlarini bayon etgan, inson qalbining, kechinmalarining nozik bilimdoni ekanligini namoyish qilgan. «Qizil va qora» (1831), «Lyusen Leven» romanlarida o'z davri ijtimoiy va ma'naviy hayotini aks ettirgan. «Parm ibodatxonasi» romanida Napoleon I urushlaridan keyingi Yevropadagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat o'z ifodasini topgan.

32. Tavfiq Fikrat Mehmet (1867—1915) — turk shoiri, jurnalisti. Turk she'riyatining yirik islohotchilaridan. She'rlari va maqolalarida

adabiyotdagi ijtimoiylikning ahamiyatiga urg'u bergan. «Qaroqchilar bazmi», «Ko'hna tarix» she'rlari, «Shermin» she'riy turkumi muallifi.

33. Tolstoy Lev Nikolayevich — rus yozuvchisi. Realistik metod rivojiga katta hissa qo'shgan. Serqirra ijodkor — qator hikoyalar, qissalar, romanlar, dramatik asarlar muallifi. «Xojimurod», «Anna Karenina», «Urush va tinchlik», «Tirilish» kabi romanlari bilan dunyoga tanilgan.

34. Tomas Mor (1478—1535) — ingliz gumanisti. «Utopiya» romanida uning gumanistik qarashlari aks etgan.

35. Rable Fransua (1494—1553) — fransuz uyg'onish davri adabiyotining yirik namoyandasi. Besh kitobdan iborat «Gargantuya va Pantagryuel» romani unga katta shuhrat keltirgan.

36. Esxil — Esxilning «Eroniylar», «Fivaning yetti dushmani», «Zanjirband Prometey», «Oresteya» trilogiyasiga kiradigan «Agamemnon», «Xoeforlar» hamda «Evmenida» asarlari bizgacha yetib kelgan. «Eroniylar» dan boshqa hammasi mifologik mavzularda yozilgan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. *I. Alimuhamedov*. Antik adabiyot tarixi, T., O'qituvchi, 1975.
2. *Альбер Камю*. Творчество и свобода. Статьи, эссе, записные книжки. Москва, «Радуга», 1990.
3. Зарубежная литература. *S.V. To'rayev* muharrirligida. M., 1884.
4. *Ketrin Vanspenkeren*. Amerika adabiyotining asoslari. Toshkent, 1994.
5. *Klod David*. Frans Kafka. Pleyado'. Parij, 1976-1989.
6. Краткая литературная энциклопедия в 9 томах М., 1971.
7. *Мартинсон Х.* «Модернизм». М., 1986.
8. *Max Brod*. Verzweiflung und Eriosung im Werk F. Kafkas.- Francfort-sur-le-Main, 1959.
9. *Muhabbat Sharafiddinova*. XX asr adabiyotida absurd hayot ruhi. «Jahon adabiyoti» jurnali, 1- son.
10. *Сарп Ж.П.* Объяснение «Постороннего». «Назват вехи своими именами» М., 1986.
11. *Tilavoldi Jo'rayev*. Jeys Joys. Toshkent, «Navro'z», 1993.
12. Теория литературы. Том IV. Литературной процесс. Москва, ИМЛИ РАН, «Наследие», 2001.
13. *Umarali Normatov*. Qodiriy bog'i. (Abdulla Qodiriy hayoti va ijodi haqida). Toshkent, «Yozuvchi», 1995.
14. Хосе Ортега-и-Гассет. Дегмуназация искусства. М., Радуга, 1991.
15. O'zimizning «Faust». O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov bilan shoir *Shukur Qurbon* suhbat. «Jahon adabiyoti» jurnali, 9- son.
16. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. 2000- y.

MUNDARIJA

Kirish.....	3
Antik adabiyot	4
Gomer.....	8
Uyg'onish davri adabiyoti	13
Uilyam Shekspir.....	16
Servantes de Saavedra.....	25
Ma'rifatchilik davri adabiyoti	28
Iogann Volfgang Gyote.....	30
Romantizm	36
Aleksandr Sergeyevich Pushkin.....	37
Realizm	45
Somerset Moem.....	47
Ernest Xeminguey.....	51
Gabriel Garsia Markes.....	54
Modernizm	58
Frans Kafka.....	61
Uilyam Folkner.....	64
Alber Kamyu.....	69
Hozirgi adabiy jarayon	76
Paulo Koelo.....	77
Adabiyot bo'yicha Nobel mukofoti sohiblari	81
Dunyoga mashhur bo'lgan adiblar.....	88
Adabiyotlar ro'yxati.....	94

784

SHOIRA NORMATOVA

JAHON ADABIYOTI

Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma

Muharrir To'lg'in Alimov

Rassom Alyona Delyagina

Badiiy muharrir Shuhrat Odilov

Texnik muharrir Yelena Tolochko

Musahhih Mahmuda Usmonova

Matn teruvchi Dilnoza Mansurova

Bosishga ruxsat etildi 31.07.2008. Bichimi 60×90¹/₁₆. Tayms TAD gamituras. Shartli b.t. 6,0. Nashr b.t. 4,8. Shartnoma № 51–2008. 1000 nusxada. Buyurtma № 545.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 100129, Toshkent, Navoiy ko'chasi, 30- uy.

«Shoakbar» xususiy ilmiy ishlab chiqarish korxonasi. 100031. Toshkent, To'g'on Rejametov ko'chasi, 1a.

83.3(0)

N79

Normatova, Shoira.

Jahon adabiyoti: Oliy o'quv yurtlari uchun o'quv qo'llanma / Sh. Normatova; O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. — T., Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008 — 96 b. ISBN 978-9943-05-162-1 : B.s.

BBK 83.3(0)

Ulliston davlat kutubxona markazi
Axborot-kutubxona xizmati
Inv № 2319c 90r

**Cho'lpon nomidagi
nashriyot-matbaa ijodiy uyi**

ISBN 978-9943-05-162-1

9 789943 051621